

3819

Հրատարակութիւն Ս. Ամենափրկիչ Վանուց Տպարանի

ՖԷՅԶ ԷԼ-ՀՕՍՍԷՅՆ

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԲԷԴՈՒԻՆ ԱԶԵՈՒԱԿԱՆ.

ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑԱԾ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(Արարեհն)

Անգլերէնից թարգմանեց

ԳԱՐԵԳԻՆ ԳԱՀ. Թ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Տպարան

Ս. Ամենափրկչեան Վանուց

ՋՈՒՂԱ—ՍՊԱՀԱՆ

1920

9(47.925)

Հ-83

9(47.925)

2-83

Լ. Դ. ՄԱՆՈՒՆ

ՖԷՅԶ ԷԼ-ՀՕՍՍԷՅԵ

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԲԷԴՈՒՆ ԱԶԵՈՒԱԿԱՆ

**ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑԱԾ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ**

(Արաբերէմ)

Անգլերէնից թարգմանեց

ԴԱՐԵԳԻՆ ԴԱՀ. Թ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Տպարան

Ս. Ամենափրկչեան Վանուց

ՋՈՒՂԱ—ՍՊԱՀԱՆ

1920

2004

Ն Ա Ն Ա Ր Ա Ն

Ես մի Բեդուին եմ, Հօրան նահանգի էլ—Լէջաթում բնակ-
ւող էլ—Սօլուք ցեղապետներից մէկի որդիւ Յեղապետների միւս
որդիների նման՝ ես մտայ Պօլսի Տոհմային Դպրոցը, և ապա Ար-
քունական ճեմարանը, Ուսումնաւարտելուց յետոյ՝ ես ծառայեցի
Սիւրիայի (Դամասկոսի) Վալու կազմի մէջ, որտեղ և երկար ժա-
մանակ մնացի։ Ապա կարգուեցի Գոյմագամ Մամուրէթ-էլ-Ազիզի
(Քարբուրդի), պաշտօնավարելով երեք և կէս տարի, որից յետոյ
փաստաբանութեամբ պարապեցի Դամասկոսում, իմ ընկերները
լինելով Շօքրի Բէյ էլ-Ասլի և Արդօլ-Վահաբ Բէյ էլ-Էնզլիզի
Յեւ աշնու, ես անդամ դարձայ միևնոյն տեղի Ընդհանուր Ժողովի,
իրբն պաշտօնավար Հօրանի, և յետոյ անդամակցեցի միևնոյն Ժո-
ղովի Յանձնախմբի մէջ։ Պատերազմը ծագելիս՝ հրաման ստացայ
նախկին պաշտօնս շարունակել, այն է՝ Գոյմագամութիւնը, բայց
եւ մերժեցի, որովհետև փաստաբանութիւնը կամ իրաւագիտու-
թիւնն ընդհանրապէս աւելի շահաւէտ էր համարում և աւելի
հանգիստ։

Մի ինչ որ մատնիչ ինձ ամբաստանել էր, որ ես պաշտօնա-
ւոր եմ Լիբանանում կազմուած մի Ընկերութեան, որի նպատակն
էր յաջողեցնել արաբ ժողովրդի անկախութիւնը Անգլիայի և Ֆրան-
սիայի հովանաւորութեան տակ, և գրգռել ցեղերին Տաճկաց կա-
ռավարութեան դէմ։ Այս ամբաստանութեան լուրն ստանալուն
պէս՝ կառավարութիւնն ինձ ձերբակալեց և բանտ նետեց, և ապա
մի խումբ ոստիկանների և ժանդարմների հսկողութեամբ՝ ինձ ու-
ղարկեց Ալիյա, որտեղ քաղաքական յանցաւորները դաւաւում էին։
Ինձ արձակեցին, բայց որովհետև կառավարութիւնը նշանակութիւն
չէր տալիս այդպիսի դէպքերում կայացած վճիռներին, և որոշել էր
մէջտեղից վերցնել և ջնջել բոլոր լուսամիտ արաբներին—թէկուզ
ինչ հանգամանքների ներքոյ էլ գտնուէին—անհրաժեշտ համարե-
ցին ինձ ուղարկել Կարին, և Ջէմալ Փաշան ուղարկեց ինձ այն-
տեղ մէկ պաշտօնեայի և հինգ կանոնաւոր զինւորների հետ։ Երբ
Տիգրանակերտ հասայ, ռուսները յարձակում էին գործում Կարինի

93315-42

Հասան Ղալէ ամբողջական վրայ, և այս պատճառով Տիգրանակերտի Վալին հրաման ստացաւ ինչ իր քաղաքում պահելու:

Քսան և երկու օրուայ անտեղի բանառակութիւնից յետոյ՝ ինչ արձակեցին: Ես մի տուն վարձեցի և Տիգրանակերտում մնացի վեց և կէս ամիս, ականատես լինելով և ամենավատեանի տղաբիւրններից լսելով այն ամենն ինչ որ տեղի ունեցաւ հայերի վերաբերմամբ: Իմ լրատուներն էին Տիգրանակերտի և Նրա շրջանի բարձրագոյն պաշտօնեաները կամ երեսիւնները, նաև ռաբիւնները Վանից, Բաղէշից, Խարբերդից, Հալէպից և Կարինից: Ռուսների գրաւումից յետոյ՝ Վանի տաճիկ ժողովուրդը գաղթել էր Տիգրանակերտ, իսկ Բաղէշի ժողովուրդն ու պաշտօնեաները վերջերս էին միայն տեղափոխուել նոյն տեղը: Կարինից բազմաթիւ պաշտօնեաներ Տիգրանակերտ եկան զինուորական կամ անձնական գործի համար, իսկ մերձակայ Խարբերդից շատ մարդիկ եկան մեզ մօտ: Որովհետև վերջինում Գայմապա էի եղել տարիներ յառաջ, ես ծանօթներ շատ ունէի այնտեղ, և սրանցից բոլոր լրերը լսեցի: Յատկապէս Տիգրանակերտի ցեղապետների հետ բանտում եղած ժամանակ, ես կարողացայ շարժումն ուսումնասիրել ամեն մանրամասնութեամբ: Երբ պատերազմը շուտով կը վերջանայ, ոոյն գրքի ընթերցողների համար կը պարզուի, որ իմ գրածները ճշմարիտ են, և միայն փոքրիկ մասն են պարունակում այն խժողովեանց, որ տաճիկները գործեցին դժբախտ հայ ժողովրդի վերաբերմամբ:

Տիգրանակերտում մի միջոց մնալուց յետոյ՝ ես փախայ, ազատուելու գերութիւնից և երկիւղից, որ առաջ էր եկել մի ինչ որ դէպքից, որ տեղի ունեցաւ շնորհիւ մուկոանդ տաճիկների: Շատ նեղութիւններից յետոյ՝ երբ յաճախ ենթակայ էի մահուան ու սպանման, հասայ Բասրայ: Ինչ մի միտք յղացաւ հրատարակելու այս գիրքը, իբրև ծառայութիւն ճշմարտութեան և տաճիկներից հալածուած մի ժողովրդի դատին, նաև, ինչպէս որ գրքիս վերջում յայտնել եմ, պաշտպանելու Խալապական հաւատը Եւրոպացիների կողմից յայտարարելի ֆանատիկոսութեան ամբաստանութեան դէմ: Թող Աստուած ուղիղ ճանապարհով ղեկավարի մեզ:

Այս նախաբանն ես գրել եմ Բոմբէյում, 1916 թ., Սեպտեմբերի 1-ին:

ՅէՅԶ ԷԼ.—ՀՕՍՍԷՅՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՅԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ուրուագիծ Հայոց Պատմութեան:—Հին դարերում հայ ազգը, միւս ազգութիւնների նման, չունէր ինքնավար կառավարութիւն, մինչև Աստուած նրանց մի մարդ պարգևեց, Հայկ անունով, մի տեղեկ ղեկավար, որը հայերին միացրեց և նրանցով կազմեց մի անկախ տէրութիւն: Այս տեղի ունեցաւ քրիստոնէական թուականից յառաջ: Հայ ազգն իր անկախութիւնը պահպանեց երկար ժամամակ, հասնելով իր փառքի և բարօրութեան ամենտարած աստիճանին Տիգրան թագաւորի օրով, որը Տիգրանակերտ Կեարէքիւր—քաղաքը Կառավարութեան մայրաքաղաքը դարձրեց: Հռովմայեցւոց ժամանակ Հայաստանն անկախ մնաց, իր իշխանութիւնը տարածելով Փոքր Ասիայի մի մասի, Սիւրիայի և Պարսկաստանի մի հատուածի վրայ, բայց հայերը պաշտպանութիւն ցոյց տուած լինելով Հռովմին թշնամի մի քանի թագաւորների՝ Հռովմայեցիք պատերազմ յայտարարեցին և զօրքը մտաւ Հայաստանի մայրաքաղաքը, և այն ժամանակից ՚ի վեր հայերը կորցրին իրենց անկախութիւնը: Երկիրն սկսեց տատանուել բռնակալութեան ալիքներից, մերթ անկախ և մերթ հպտակ օտոր իշխանութեան, մինչև արաբների և ապա օսմանցիների տիրապետութիւնը:

Հայերի թիւը:—Օսմանեան Պետութեան մէջ հայերի թիւը չէ բարձրանում 1,900,000 հոգուց: Այս թիւը վերցրել եմ մի տաճիկ գրողի գրքից, յայտնելով որ դա պաշտօնական մարգահամարն է, որ կառավարութիւնը վերցրել էր Բալկանեան պատերազմից յառաջ: Նա հաշուում է, որ Ռու-

միլիայում ապրող հայերը կազմում են 400,000 հոգի. իսկ Օսմանեան Ասիայում՝ 1,500,000 հոգի: Ռուսահայերն ու Պարսկահայերը չեն կազմում աւելի քան 3,000,000 հոգի: Այսպիսով ՚ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայերի թիւը չորս և կէս միլիոնից աւելի է:

Հայաբնակ ևսահմանները:— Հայաբնակ նահանգներն են՝ Տիգրսնակերտ, Վան, Բաղէշ, Կարին, Խարբերդ, Սեբաստիոն, Ադանա, Հալէբ, Տրապիզոն, Բրուսան և Պօլս: Վանի, Բաղէշի, Ադանայի, Տիգրսնակերտի, Կարինի և Խարբերդի նահանգներում նրանց թիւն աւելի էր քան միւս տեղերում, բայց ամեն դէպքում աւելի փոքր տաճիկներից և քիւրդերից, բացառութեամբ Վանի և Բաղէշի նահանգներից, ուր կամ հաւասար և կամ աւելի գերազանց էին: Բաղէշի նահանգի Մուշ գաւառում քիւրդերից աւելի բազմաթիւ էին. այդ կողմերի արհեստն ու վաճառականութիւնը հայերի ձեռքին էր. նրանց հողագործութիւնն աւելի յաջող դրութեան մէջ էր. այդ նահանգներում տաճիկներից ու քիւրդերից աւելի առաջադէմ էին. նրանց բազմաթիւ դպրոցները համեմատած օտար հայրենակիցների փոքրաթիւ դպրոցների հետ՝ ապացոյց են ծառայում նրանց առաջադիմութեան և հակադարձաբար միւս ցեղերի յետադիմութեան:

Հայ կուսակցութիւնները:— Հայերն ունեն գիտական ու քաղաքական կուսակցութիւններ, որոնց ամենակարեւորն են Դաշնակցական ու Հնչակեան կուսակցութիւնները: Այս երկուսի ծրագիրն այն է, որ ամեն ջանք գործ դրուի և ամեն միջոց ձեռք առնուի հասնելու այն նպատակին, որից ոչ մի հոյ չէ շեղուում, այսինքն՝ ունենալ վարչական անկախութիւն Եւրոպայի Մեծ Պետութիւնների հսկողութեան ներքոյ. Ինչ հանդիպած բազմաթիւ հայերից ես հետաքրքրուել եմ և տեսել, որ ոչ մէկը չէ ցանկանում ունենալ քաղաքական անկախութիւն, պատճառն որ նահանգներից շատերում, հայերն աւելի փոքրաթիւ են քիւրդերից, և անկախութիւն ստանալու դէպքում քիւրդերն հայերից աւելի օգուտներ

ձեռք կը բերեն: Ցարդ, քիւրդերը ագիտութեան ամենաստոր աստիճանում են գտնւում. իրենց երկրում տիրում է խառնակ դրութիւն և քաղաքներն ամայացած են: Հայերը, հետեւաբար, նախընտրում են մնալ Տաճկական իշխանութեան ներքոյ, պայմանաւ որ գործերը վստաւին Եւրոպական Մեծ Պետութիւնների հսկողութեան ներքոյ, որովհետեւ հաւատք չեն ընծայում տաճկական խոստումների վրայ, քանի որ երէկուայ խոստացածն այսօր մերժոււմ է: Այս երկու կուսակցութիւններն, ուրեմն եռանդագին աշխատում են այս գաղափարը տարածել հայերի մէջ, և ամեն գնով հասնել իրենց նպատակին: Ինչ մի հայ զինւորական ասել է, որ այս կուսակցութիւններից մէկը մտադիր է հասնել իր նպատակին ներքին ապստամբութիւններով, իսկ միւսը խաղաղ միջոցներով:

Վերոյիշեալը ներկայացնում է այս երկու կուսակցութիւնների համառօտ բովանդակութիւնը: Ասում են, սակայն, որ դրանց մէկի ծրագիրը ձգտում է ունենալ հայ քաղաքական անկախութիւն:

Ովքեր որ ցանկանում են մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալ հայոց պատմութիւնից կամ կուսակցութիւններից, պէտք է դիմեն նրանց պատմական գրքերին:

Հայկական կոստումները:— Պատմութիւնը չէ արձանագրում մի վաստ, որ քիւրդերը՝ միւսնոյն նահանգներում ապրող հայերի հայրենակիցները՝ բաղխում ունեցած լինեն վերջինների հետ, կամ կողոպտած նրանց գոյքը և կամ բռնաբարած նրանց կանանց, մինչև 1888 թուականը, երբ տաճկաց Կառավարութեան հրամանով՝ նրանք գլուխ բարձրացրին և հայերին կոտորեցին Վանում, Խարբերդում, Կարինում և Մուշում: Նորից Արդուլ Համիդ Բ-ի օրով, 1896-ին, երբ հայերն օտքի ելան և մտան Պօլսի Օստոմանեան Դրամատունը, Սուլթանին ահաբեկելու և ստիպելու նրան հրատարակել Սահմանադրութիւնը, այն ժամանակ Սուլթանը կոտորածի հրաման արձակեց Պօլսում և նահանգներում: Բայց

ցարդ փորձերը ցոյց են տուել, որ տաճկաց ժողովուրդն ինքնաբերաբար ընդհանուր կոտորած չէ օտարքել, միայն երբ բանադատուած է եղել Կառավարութեան կողմից: 1896-ի կոտորածում, 15,000 հոգի կոտորուեցին միայն Պօլսում, իսկ 300,000 հոգի՝ նահանգներում:

Սահմանադրութեան հռչակումից մի քանի ամսից յետոյ՝ հայերն նաև կոտորուեցին Ադանայի նահանգում, բայց այս կոտորածն Ադանայի և Հալէպի երկու նահանգներից դէն չանցաւ, ուր Աբդուլ Համիդի իշխանութիւնը գերիշխող էր մինչև 1909 թուականը: Այս կոտորածի կամ սպանուածների թուի մասին, սակայն ոչ մի մանրամասն տեղեկութիւն չ'ունենմ:

Հայերի գոյքն ու անասունները կողոպտուեցին, տներն աւերուեցին, մանաւանդ 1896 թուի կոտորածին, բայց հայրենակիցներից շատերը պաշտպանեցին և թագգրին նրանց իրենց տներում Կառավարութեան պաշտօնեաների ձեռքից ազատ մնալու:

Կառավարութիւնը հաստատուն կերպով գրգռում էր քիւրդերին ու տաճիկներին հայերի դէմ, իսլամական հաւատը ծառայեցնելով իբրև միջոց նպատակին հասնելու, ՚ի նկատի ունենալով մահմեդականների տգիտութիւնն իրենց կրօնի ճշմարիտ օրէնքների մասին:

Օսմանեան Կառավարութեան յայտարարութիւնը:— «Որովհետև հայերը օրէնքի հակառակ գործեր են կատարում և ամեն առիթից օգտուում խանգարելու Կառավարութեան. որովհետև նրանց մօտ գտնուել են արգելուած զէնքեր, ռումբեր և պայթուցիկ նիւթեր, ներքին ապստամբութիւն յարուցանելու. որովհետև նրանք Վանում մօլսուլմաններին սպանել են և օգնել Ռուսական զօրքին մի այնպիսի ժամանակ, երբ Կառավարութիւնը պատերազմական դրութեան մէջ է Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հետ, և երկիւղ կրելով, որ մի գուցէ հայերն իրենց օղորութեան համաձայն, խռովութիւն ու ապստամբութիւն

յառաջ բերեն, ուստի Կառավարութիւնս վճռել է, որ բոլոր հայերը հաւաքուեն և ուղարկուեն Մուսուլի, Սիւրիայի և Դէյր-էլ-Զօրի նահանգները, նրանց կեանքը, գոյքն ու պատիւը ապահովուած լինելով: Անհրաժեշտ հրամաններ տրուել են նրանց հանգստութեան և նոր տեղերում բնակութեան համար, մինչև պատերազմի վախճանը»:

Այս է Օսմանեան Կառավարութեան պաշտօնական յայտարարութիւնը հայերի վերաբերմամբ: Բայց մի առանձին որոշում ևս կայացրել էին, որ քաղաքապահ զօրքերի խմբեր (միլիցիա) կազմուէին օգնելու ժանդարմներին՝ հայկական ջարդերի ժամանակ, որ ոչ մի հայ դուրս չը մնար և սպանման ու աւերման գործը տեղի ունենար «Միութեան» Կօմիտէի հաւատարիմ գործակալների հսկողութեան ներքոյ, որոնք յայտնի էին իրենց վայրագութեամբ: Բէշիգ Բէյ կարգուեց Տիգրանակերտի նահանգապետ և շնորհուեց լայն իրաւունքներ, ունենալով իր տրամադրութեան տակ տիրահրաշակ մարդապանների մի վոհմակ, օրինակ՝ Ահմէդ Բէյ էլ-Սէրգի, Ռօզգի Բէյ, Խալիլ Բէյ և ուրիշներ այս տիպի:

Այս որոշման պատճառը, ինչպէս որ յառաջ էր բերուած, այն էր, որ Եւրոպայում և Ազիպոսում ապրող հայերն իրենց անձնուէր համախոհներից քստն հոգի ուղարկել էին սպանելու Թալատին, Էնվերին և «Միութեան» այլ պարագլուխներին: Փորձն անյաջողութեան հանգիպեց, որովհետև մի ինչ որ հայ, գաւաճան իր տղքին և բարեկամ Բէշգի Բէյին՝ Պօլսի Հանրային Ապահովութեան պետին (կամ ըստ ոմանց՝ Ազմի Բէյ), հրատարակեց գաղտնիքն և երևան բերեց հայ գործակալների Պօլսի ժամանումը: Սրանք ձերբակալուեցին և գլխատուեցին, բայց գաղտնի կերպով, որպէս զի չ'ասուէր, թէ մարդիկ կային, որոնք փորձում էին սպանել «Միութեան Կուսակցութեան» պետներին:

Մի ուրիշ յառաջ բերուած պատճառ ևս այն էր, որ մի քանի հայեր, որոնց Կառավարութիւնը հաւաքել էր Հալէպի և Ադրիանօպօլսի նահանգներից և ուղարկել լրացնելու իրենց

գինւորական ծառայութիւնը, զէնքերով Զէյթուն փախան, ուր վաթսուն հոգի կ'աղմկելով՝ սկսեցին դիմադրել Կառավարութեան և յարձակուել ճամբորդների վրայ: Կառավարութիւնը գինւորական ոյժ ուղարկեց Ֆախրի Փաշայի հրամանատարութեամբ, որն ուղևորուեց յիշեալ վայրը, աւերեց Զէյթունի մի մասը, և մարդ, կին ու երեխայ սպանեց առանց հայերի կողմից դիմադրութեան հանդիպելու: Նա մարդկանց ու կանանց հաւաքեց և դուրս ուղարկեց զանազան գինւորախմբերի հսկողութեամբ, որոնք սպանեցին մարդկանց շատերին, իսկ գալով կանանց՝ էլ մի հարցնէք նրանց վիճակի մասին: Սրանք յանձնուեցին օսմանեան գինւորներին. երեխաները քաղցից ու ծարաւից մեռան. ոչ մի մարդ կամ կին չը հասաւ Սիւրիա. երիտասարդները մորթուեցին, իսկ գեղեցկազէմ կանայք ընկան տաճիկ երիտասարդների ձեռքը:

Բուժիւրացից եկած գաղթականները տարուեցին Զէյթուն և հաստատուեցին այնտեղ: Քաղաքի անուներ փոխուեց Բէշադիյա, որպէս զի հայկական անունից ոչ մի չիշատակ չը մնայ: Համայնից կատարած ճանապարհորդութեանս ընթացքում, բազմաթիւ հայ տղամարդիկ ու կանայք տեսանք նրստած փոքրիկ վրանների տակ, որոնց կառուցել էին սաւաններից, կապերտներից և այլն: Նրանց դրութիւնը շատ խղճալի էր, և կարող էր ուրիշ կերպ լինել: Տարագրեալներից շատերը սովորութիւն ունեցած էին նստել միայն բազկաթոռների (տատանող աթոռների) վրայ, շրջապատուած շքեղազարդ կահ-կարասիքով, այնպիսի տներում, որոնք կառուցուած էին ամենալաւ ոճով, և կարգին դասաւորուած ու կահաւորուած: Ես տեսայ, ինչպէս ուրիշներն ևս տեսան, շատ հայ տղամարդիկ ու կանայք երկաթուղային բեռնաբարձ վագոններում Հալէպի և Համայի միջև, խռնուած մի այնպիսի ձևով, որ մարդու գուլթը շարժուում էր:

Հալէպ հասնելուց և երկու օր մնալուց յետոյ՝ երկաթուղիով գնացինք Սէր-Արաբ Պուշարի կոչուած տեղը: Ինձ ուղեկցում էին հինգ հայեր, որոնք խիստ հսկողութեան տակ

էին, և ուղարկում Տիգրանակերտ: Յիշեալ կայարանից մենք ոտքով գնացինք Սէրուջ, ուր իջևանեցինք մի քաւաւանսարայում, լի հայ կանանցով ու երեխաներով և մի քանի հիւանդ մարդկանցով: Կանայք ողբալի դրութեան մէջ էին, որովհետեւ Կարինից ճանապարհորդել էին ոտքով, և այն էլ երկար ժամանակ էր տևել մինչև Սէրուջ հասնելը: Ես նրանց հետ տաճկաց լեզուով խօսեցի և՛ նրանք ինձ ասացին, որ ժանդարմները նրանց բերել էին անջուր տեղեր, մերժելով ջրի տեղն ասել, մինչև որ գումար ստանային: Կանանցից մի քանիսն, որոնք յղի էին, ծնել էին ճանապարհին և լքել իրենց մանուկներին անմորգաբնակ անապատներում: Նրանցից շատերն իրենց երեխաներին բաց էին թողել, կամ յուսահատութիւնից և կամ հիւանդութիւնից ու նուազութիւնից, որոնց պատճառով չէին կարողացել երեխաներին իրենց հետ տանել, և պարտաւորուած նրանց դէն էին ձգել: Ոմանք ևս բնական սիրուց դրդուած՝ այս միջոցին չէին դիմել, այլ երեխաներից անբաժան մնալով միասին մեռել էին անապատում: Ինձ պատմեցին, որ նրանց մէջ կային այնպիսիները, որոնք սովոր չէին մինչև անգամ մէկ ժամ քալել, այլ բարեկեցիկ կեանք էին ունեցած եղել, ծառաներով և աղախիններով շրջապատուած: Սրանք ընկել էին քիւրդերի ձեռքը, որոնք ոչ մի Աստուածային օրէնք չեն ճանաչում և ապրում են բարձրաբերձ սարերում և խիտ անտառներում, գիշատիչ անասունների նման: Նրանց պատիւն արատաւորուեց ու մեռան վայրագ բռնաբարութեամբ, շատերը գերադասելով ինքնասպան լինել քան թէ զոհել իրենց առաքինութիւնն այս գիշատիչ գայլերին:

Մենք ապա սալներով Սէրուջից գնացինք Ել-Բահա (Ուրֆա). ճանապարհին ես մի բազմութիւն տեսայ՝ ոտքով քալելիս, և հեռուից թուում էր թէ զօրք էր, որ պատերազմի դաշտն էր գնում: Երբ որ մօտեցայ, տեսայ որ հայ կանայք էին, որոնք քալում էին բոկոստ ու յոգնած, զօրաշարքով՝ նրանց յառաջ ընթացող ու հետևող ժանդարմների

նման: Երբոր մէկը յետ էր մնում ժանդարմը ծեծում էր նրան հրացանի կոթով, գետին ձգելով, մինչև որ բարձրանում էր սարսափահար և միանում իր ընկերներին: Բայց եթէ մէկը յետ էր մնում հիւանդութիւնից, նա լքուում էր անապատում, մենակ, անօգնական ու անմխիթար, կեր դանալու վայրի անասուններին և կամ մի ժանդարմ գնդակով վերջ էր տալիս նրա կեանքին:

Ուրֆա հասնելիս, մենք իմացանք որ Կառավարութիւնը ժանդարմների ու զինւորների մի խումբ էր ուղարկել քաղաքի հայկական թաղերը, հաւաքելու ղէնքերը և ընթանալու նրանց հետ ինչպէս այլ տեղերում: Որովհետեւ տեղեկութիւն օւնէին իրենց ազգակիցների գլխին պատահածի մասին — Ուրֆայի քարվանսարանները լցուած լինելով կանանցով ու երեխաներով — նրանք ղէնքերը չը լանձնեցին, այլ զինուած դիմադրութիւն ցոյց տուեցին, սպանելով մէկ ուսուցիչի և երեք ժանդարմ: Ուրֆայի իշխանութիւնները դիմեցին Հալէպ զինւորական օգնութեան համար, և Ձէմալ Փաշայի՝ Սիւրիայի գահճի հրամանով, Ֆախրի Փաշան երկու թնդանօթներով հասաւ: Նա աւերեց հայկական թաղերը, սպանելով մարդկանց ու երեխաներին, և կանտեց մեծ մասին. բացառութեամբ այնպիսիներին, որոնք անձնատուր էին լինում բաժնեկից լինելու իրենց քոյրերի վիճակին. այն է՝ ոտքով տարագրուելուն Գէյր-էլ-Ջօր, իսկ նախ քան այդ, Փաշան և իր պաշտօնեաներն ամենագեղեցիկներն ընտրում էին իրենց համար: Հիւանդութիւնը տիրում էր նրանց մէջ. տաճիկներն ու քիւրդերը բռնաբարում էին նրանց, իսկ քաղցն ու ծարաւը լրացնում էին բնաջնջումը:

Ուրֆան թողնելուց լետոյ՝ նորից հանդիպեցինք կանանց խմբերի, որոնք ուժառայաւ էին յողնածութիւնից ու թշուառութիւնից, և մեռնում քաղցից ու ծարաւից, և մենք տեսանք դիակներն ընկած ճանապարհի երկարութեամբ:

Երբոր հասանք մի ինչ որ տեղ, որ մօտ էր Կարա-Ջէվ-րէն կոչուած գիւղին, մօտաւորապէս վեց ժամ հեռու Ուր-

Ֆայից, մի աղբիւրի մօտ իջանք ջուր խմելու և նախաճաշելու: Ես մի քիչ հեռացայ դէպի ակն, երբ մի զարհուրելի տեսարան բացուեց իմ առաջ: Մի կին կիսով չափ հագնուած, երեսի վրայ ընկած էր, նրա չապիկը խանգարուած ու արիւնով ներկուած, ունենալով չորս գնդակի վէրք իր կրծքին: Ես չը կարողացայ ինչ զսպել և լաց եղայ դառնապէս: Հէնց որ թաշկինակա առայ արտասուքս սրբելու, և չորս կողմը նայեցի տեսնելու արդեօք ընկերներիցս որ և է մէկն ինչ նկատել է, մի երեխայ տեսայ, որ ութը տարեկանից աւելի չէր, ընկած երեսի վրայ և նրա գլուխը ճեղքուած կացինով: Այս բանն իմ կսկիծն աւելի սաստկացրեց, բայց իմ ընկերները կարճ կապեցին իմ ողբը, որովհետեւ ես լսեցի, որ Արիֆ Էֆէնտին՝ զինւորական պաշտօնեան, կանչում էր Սահակ քահանային և տառւմ, չայտեղ եկ իսկոյն, և ես իմացայ, որ քահանան մի զարհուրելի տեսարան պիտի գիտէր: Ես նրան մօտեցայ, և ինչ տեսայ: Երեք երեխաներ ընկած ջրի մէջ, ահաբեկուած քիւրդերից, որոնք հանել էին նրանց հագուստը և տանջել զանազան ձևերով, իսկ մայրը մօտիկ նստած՝ ողբում էր ցաւից ու քաղցից: Նա իր պատմութիւնը պատմեց, ասելով որ Կարինցի էր, և երկար ճանապարհորդութիւնից լետոյ՝ այտեղ էր բերուել այլ բազմութիւ կանանց հետ: Երբոր նրանց դրամն ու հագուստը կողոպտուել էին, և իրենց միջի ամենագեղեցիկները ջնկուել ու լանձնուել քիւրդերին, նրանք այտեղ հասան, իսկ ինչ հագուստ որ մնացել էր՝ այտեղի քիւրդերը կողոպտեցին: Նա այտեղ էր մնացել, որովհետեւ հիւանդ էր, և երեխաները չէին հեռանում իրենից: Քիւրդերը նորից նրանց վրայ թափեցին ու մերկ թողեցին: Երեխաները սարսափից ջրի մէջ էին պառկել, իսկ մայրը մեռնելու վրայ էր: Քահանան մի քանի կտոր հագուստ հաւաքեց և տուեց կնոջն ու երեխաներին: Արիֆ Էֆէնդին մի մարդ ուղարկեց մերձակայ ժանդարմների պահակախմբին, և սրանցից մի ժանդարմ եկաւ, որին պատուիրեց, որ կնոջն ու երեխաներին Ուրֆա տանէր,

և պահանջողի մօտը գտնուող դիակները թողէր: Հիւանդ-
կինն ինչ պատմեց, որ սպանուած կինը մերժեց առևանգ-
ման ենթարկուելու, և այս պատճառով նա սպանուեց և
ազնիւ մահով մեռաւ, անբիժ ու անարատ որ և է պղծու-
թիւնից: Որպէս զի ստիպէին նրան որ զիջի՝ որդուն սպանե-
ցին իր առաջ, բայց անդրդուելի մնաց և սրտաբեկ եղաւ:

Կէսօրից յետոյ մենք ճանապարհուեցինք դէպի Կարա
Ձէվրէն, և քաղնքից մէկը մեզ ցոյց տուեց մի քանի բարձր
հողաթմբեր, շրջապատուած քարերով ու ժայռերով, և ասաց,
որ այտեղ են սպանուել Զօհրապին ու Վարդգէսը, հայերի
նշանաւոր երեւելիներն ու երեսփոխանները:

Գրիգոր Զօհրապ եւ Վարդգէս — Ո՛չ ոքի անյայտ չէ Պօլ-
սի հայ երեսփոխան Զօհրապի ով և ինչ լինելը, նրա անունն ու
հռչակը տարածուած լինելով Պարլամենտի հաստատումից լե-
տոյ: Նա խօսում էր հմտութեամբ ու խոհականութեամբ,
առարկութիւնները հերքելով զօրեղ փաստերով ու համոզե-
ցուցիչ ապացոյցներով: Պարլամենտում արտասանած նրա ճա-
ռերն, ըստ մեծի մասին, վճռական էին: Նա հմուտ էր բոլոր
առարկաներից, յատկապէս օրէնսդիտութիւնից, որովհետեւ նա
աւարտել էր մի քանի համալսարաններ և երկար ժամանակ
պարապել փաստաբանութեամբ: Նա օժտուած էր ճարտարա-
խօսութեամբ և մեկնաբանութեան մեծ հմտութեամբ: Նա
քաջասիրտ էր, և անդրդուելի իր վճռականութեան ու աներ-
կիւղ՝ ազգային նպատակների հետապնդման մէջ: Երբ Իթթի-
հադականները ղգացին, որ թերի են գիտութեան մէջ, անգի-
տակ վարչադիտութիւնից ու քաղաքական սկզբունքից, և ան-
տեղեկ ազատութեան ու սահմանադրական Կառավարութեան
նշանակութեան մասին՝ նրանք որոշեցին անդրադառնալ իրենց
թաթար նախահայրերի դրութեան, այն է՝ աւերել քաղաք-
ներն ու ջարդել անմեղ ժողովրդին, որովհետեւ իրենց ընդու-
նակութիւններն այս ուղղութեան մէջ էին: Նրանք Զօհրապին
ու նրա պաշտօնակից Վարդգէսին վտարեցին Պօլսից, հրաման
տալով որ սպանուէին ճանապարհին, և յաջորարարուեց, որ

սպանուել են մի խումբ աւագանների ձեռքով: Նրանք
սպանուեցին, որ չ'առուէր թէ հայերն աւելի ուժեղ
են, աւելի կրթուած և աւելի խելացի տաճիկներից: Ինչո՞ւ
այսպիսի խմբեր միայն հայերին պիտի սպանէին: Յայտա-
րարուած լուրի ստույգութիւնն ակներև է:

Զօհրապն ու Վարդգէսը զոհ գնացին իրենց արիասրտու-
թեան ու կամքի հաստատամտութեան: Նրանք սպանուեցին,
որովհետեւ նախանձ էին զրգուել նրանց կրթութիւնն ու
հայրենասիրութիւնը և իրենց նպատակին յամառաբար հե-
տապնդումը: Նրանք սպանուեցին Իթթիհադականների երդ-
ուեալ մարդկանցից մէկի՝ ոճրագործ Ահմէդ Էլ — Սէրգի ձեռ-
քով, նա է, որ սպանեց Զէքի Բէյին: Օսմանեան յեղափո-
խական շարժման մէջ նրա պատմութիւնը հանրածանօթ է,
և Իթթիհադականները պատճառ եղան, որ ազատեցին նրան
արժանի պատժից և մինչև անգամ բանտից: Մի քիւրդ ինձ
պատմեց, որ Վարդգէսն ամենաքաջ ու ամենաարիասիրտ
մարդկանցից մէկն էր: Արդուլ Համիդի ժամանակ հայկա-
կան խմբերի խմբապետ էր. նա ոտքից վիրաւորուեց թնդա-
նօթի մի գնդակով, երբ տաճիկները հետապնդում էին խմ-
բերին, և բանտարկուեց կամ Կարինում և կամ Տիգրանա-
կերտ նահանգի Մաադան քաղաքում: Սուլթան Աբդուլ Հա-
միդը, իր պաշտօնեաների միջոցով, հոսկոյցնել տուեց փոխե-
լու իր ընթացքը և ընդունելու իր սխալը, որից լետոյ նա
կը ներուէր և կը կարգուէր իր ցանկացած պաշտօնի վրայ:
Նա մերժեց նրա առաջարկն ասելով. «Նո չեմ վաճառել իմ
խիղճը պաշտօնի համար, կամ ասել, որ Աբդուլ Համիդի Կա-
ռավարութիւնն արդար է, երբ դրա բռնակալութիւնն իմ
աչքով եմ տեսնում և շօշափում ձեռքով»:

Ասում են, որ Իթթիհադականները հրաման արձակե-
ցին սպանելու հայ պատգամաւորներին, և սրանց մեծա-
գոյն մասի հետ այսպէս վարուեցին: Լուր է տարածուած
նաև, որ Տիգրան Քէլէկեան հանրածանօթ գրողը, որը Մի-
ութեան ու Յառաջագիմութեան Կոմիտէի կուսակից էր,

սպանուեց 'ի տրիտուր նրա կրթութեան, ընդունակութեան
և նրանց դատին ցոյց տուած անձնուիրութեան համար:
Այսպիսով վարձատրեցին Իթթիհադականներին մատուցրած
նրա ծառայութիւնները:

Երեկոյեան հասանք Կարա Ջէվրէն և այնտեղ քնեցինք
մինչև առաւօտ: Արեւածագին ճանապարհուեցինք դէպի
Սևերէկ, և ճանապարհի կիսին մենք տեսանք մի սոսկալի
տեսարան: Սպանուածների տնթիւ դիակներ ընկած էին ճա-
նապարհների երկու կողմերում: Մի տեղ մի կին տեսանք
փռուած գետնի վրայ, մարմինը կիսով չափ ծածկուած իր
երկար մազով: մի ուրիշ տեղ կանայք ընկած էին երեսների
վրայ, չորացած արիւնք սեւացնելով նրանց քնքոյշ մարմին-
ները, իսկ մի այլ կողմ տեսանք մարդկանց գիակներ, խանձ-
ուած ու ածուխի նման սևացած արիւ տաքութիւնից: Եր-
բար մօտենում էինք Սևերէկին, դիակների թիւն աւելի շատա-
ցաւ, որոնց մէջ երեսուները մեծամասնութիւն էին կազմում:
Երբ Սևերէկ հասանք և ցած եկանք մեր սայլից, մենք տե-
սանք, որ քարվանսարայի ծառաներից մէկը մի նորածին
ոսկեհեր մանուկ էր տանում, որին շինութեան յետևը
չգնեց: Երբ հարցրինք դրա մասին, նա պատասխանեց, որ
քարվանսարայում երեք հիւանդ կանայք կան, որոնք իրենց
ընկերներից յետ էին մնացել, և որ մէկը ծնել էր այս մա-
նուկը, որին հիւանդութեան պատճառով չը կարողացաւ
սնուցանել: Հետևաբար նա մեռաւ և գուրս ձգուեց, ինչպէս
որ մէկը գուրս է նետում մի մուկ:

Փրկանքի պահանջումը. — Սևերէկ եղած ժամանակ,
Արէֆ Եֆֆէնդին՝ Կառավարական պաշտօնատներն այցելե-
լուց յետոյ՝ ինչ ասաց, որ այստեղի ժանդարմների հրամա-
նատարը և ոստիկանապետը խնդրել էին իրենց յանձնել իր
հետ եկող հինգ հայերին, և երբ մերժում էին ստացել,
նրանք պնդել էին, որ եթէ հայերն ուղղում են ապահով
Տիգրանակերտ հասնել, պէտք է 50 լիրա փրկանք վճարեն:
Մենք քարվանսարան գնացինք, ուր պաշտօնեան Սահակ

քահանային կոչեց և հասկացրեց բանի էութիւնը:
Քահանան իր ընկերների հետ խօսելուց յետոյ՝ պատասխա-
նեց որ միասին միայն 10 լիրա էին կարող վճարել, քանի
որ ուրիշ գումար չունէին: Երբ նրա խօսքերից համոզուեց,
պաշտօնեան ստացաւ 10 լիրան և յանձն տուաւ միւսներին
ևս գոհացում տալ:

Այս պաշտօնեան Հալէպում վէճ ունեցաւ ժանդարմ-
ների հրամանատարի հետ, որովհետև վերջինը փափագում
էր ինքը տանել այս հինգ հայերին, պատճառաբանելով որ
նրանք ուղարկուել էին մի ժանդարմի հետ յանձնուելու իր
պաշտօնատանը: Ուրֆայի անկանոն զօրքի պետ՝ Ահմադ
Քէյն ևս ցանկանում էր նրանց տանել, բայց յիշեալ պաշտօ-
նեան մերժեց նրանց յանձնել—ինքը լինելով Միութեան ու
Յառաջագիւծութեան Կոմիտէի անդամ—և ապահով հասցրեց
Տիգրանակերտ:

Գիշերը Սևերէկում անցկացնելուց յետոյ՝ մենք առաւօտը
կանուխ ճանապարհ ընկանք: Տիգրանակերտին մօտենալիս՝
դիակների թիւը շատացաւ, և ճանապարհին հանդիպեցինք
մի քանի խումբ կանանց, որոնք Սևերէկ էին գնում, ժան-
դարմների հսկողութեամբ, յոգնած ու ողորմելի: արտասու-
քի ու թշուառութեան հետքերն երևում էին նրանց դէմ-
քերի վրայ—մի դուրս, որ քարերից արեան արտասուք
դուրս կը բերէր, և վայրի գազանների գուլթը կը շարժէր:

Ի սէր Աստուծոյ, այս կանայք ինչ էին արել: Արդեօք
պատերազմ էին յայտարարել տաճիկներին և որ և է մէկին
սպանել: Այս դժբախտ արարածների միակ յանցանքն այն էր,
որ հայ էին, հմուտ տնարարութեան ու իրենց երեսանների
դաստիարակութեան գործին: միակ հոգսը լինելով ամուսին-
ների ու որդիների հանգստութիւնն և իրենց պարտականու-
թեանց խտարումն հանդէպ նրանց:

Ոչ մօլսուլմաններ, ես ձեզ հարցնում եմ. արդեօք
սա յանցանք չպիտի համարուի: Մի ըստէ խորհեցէք: Այս
խեղճ կանանց մեղքն ինչ էր: Արդեօք նրանց գերազանց լի-

նեղն էր ամեն մասամբ տաճիկ կանանցից: Դիցուք թէ նրանց ամուսիններն արժանի էին իրենց պատժին, իրաւունք է, որ նրանց կանայք ենթարկուէին այնպիսի վայրագութեան, որից վայրի անասունները մինչև անգամ կըխորչէին: Աստուած Ղուրանում ասել է «Մի բռնաւորէք մէկին ուրիշի բռններով»: այսինքն՝ մէկի մի պատժէք ուրիշի յանցանքի համար:

Այս տկար կանայք կամ նրանց երեխաներն ինչ էին արել: Արդեօք տաճկաց Կառավարութեան մարդիկը կարող են թէկուզ մի թոյլ ապացոյց առաջ բերել արդարացնելու իրենց գործողութիւնը և համոզելու իսլամ ժողովրդին, որ այդ գործողութիւնն ապօրինի է համարում և մերժում: Ո՛չ, նրանք չեն կարող արդարանալ մի ժողովրդի առաջ, որի սովորութիւնները հիմնուած են արդարութեան վրայ, և օրէնքները՝ իմաստութեան ու բանականութեան վրայ:

Իրաւունք է, որ այս պատրիշները, որոնք իրենց պաշտպաններ են ձեացնում Իսլամի, Խալիֆայի և մուսուլմանների՝ դէմ են գնում Աստուծոյ պատուիրանին, Ղուրանին, Մահամեդի աւանդութիւններին և մարդասիրութեան: Յիրաւի, նրանք մի գործ են կատարել, որից ցնցում է Իսլամը. նաև բոլոր մուսուլմաններն ու երկրիս ժողովուրդները, լինեն նրանք մուսուլմաններ, քրիստոնեաներ, հրէաներ կամ կռապաշտներ: Աստուած վկայ է, որ ամօթալի արարք է, որի նման՝ իրեն քաղաքակիրթ համարող ո՛չ մի ազգ չէ արել:

Մանուկն անապատում. — Երբ բաւականօչափ հեռու էինք գնացել, չորս տարեկան մի երեխայ տեսանք՝ գեղեցիկ դէմքով, կապոյտ աչքերով, ոսկեհեր և սկզբում փափուկ կեանքի սովորած բոլոր նշաններով՝ կանգնած արևում, անխօս ու անշարժ: Պաշտօնեան սայլապանին պատուիրեց, որ կանգ առնէ, և ինքը ցած եկաւ և երեխային հարց ու փորձ արեց, սակայն ո՛չ մի պատասխան չ'ստացուեց: Պաշտօնեան ասաց. «Եթէ այս երեխային մեզ հետ Տիգրակերտ տանենք, այնտեղի իշխանութիւնները մեզանից կը

վերցնեն, և կ'ենթարկուի իր միւս հայրենակիցների վիճակին և կ'սպանուի: Աւելի լաւ է նրան այստեղ թողնենք: Գուցէ Աստուած քիւրդերից մէկի գութը շարժէ, և նրան տանէ ու մեծացնէ»: Մենք չ'կարողացանք որ և է բան ասել նրան: Նա սայլը մտաւ և շարունակեցինք մեր ճանապարհը, թողնելով երեխային նոյն դրութեան մէջ — անխօս, անշարժ ու անարտօս: Ո՞վ գիտէ, ինչ մի հարուստ կամ երևելի մարդու տղայ էր նա: Հազիւ լոյս աշխարհ էր եկել, երբ իր ծնողների ու ազգականների սպանմամբ՝ որբանում է: Նրա տանողներն երևի ձանձրացել էին — որովհետև իրենց ևս չէին կարողանում տանել — ուստի նրան լքել էին անպատում, հեռու մարդաբնակ տեղից: Կատապարտելի չէ, որ մարդս, որ գիտէ քաղցրութեամբ վարուել անասունների հետ, և նրանց պաշտպանութեան համար ընկերութիւններ է հիմնում՝ անգութ լինի դէպի իր ցեղակիցը, մանաւանդ դէպի անտրտունջ մանուկները: Նա կիզիչ արևում է թողնում նրանց, ծարաւ ու սովատանջ, կեր դառնալու վայրի անասուններին:

Տղային թողնելով՝ տոչտուած սրտերով, տխուր ու տրտում՝ արևմտոցից յառաջ հասանք մի քարվանսարա, Տիգրանակերտից մի քանի ժամ հեռու: Այնտեղ գիշերեցինք, և առաւօտեան շարունակեցինք մեր ճանապարհը սպանուածների յօշոտուած դիակների միջով: Ամեն կողմ նոյն տեսարանը բացւում էր մեր առաջ: Մի մարդ ընկած էր, կրծքից գնտակահար. մի կին բզբտուած՝ կապարով. մի երեխայ վերջին քունը քնելիս մօր կողքին. մի ծաղկահասակ աղջիկ մի այնպիսի դիրքում, որ ներկայացնում էր իր վախճանի կերպն: Այսպէս էր մեր ճանապարհը մինչև հասանք Տիգրանակերտի մօտ գտնուող՝ Կարա Փունար կոչուած ջրանցքը, և այստեղ մի փոփոխութիւն նկատեցինք սպանութեան ու բարբարոսութեան ձևի մէջ:

Այստեղ մոխրացած դիակներ տեսանք: Ծածկագէտ Աստուածը միայն գիտէ քանի երիտասարդներ ու գեղանի

աղջիկներ, որոնք երջանիկ կեանք պիտի վարէին միասին՝ այրուել էին այս չարաբաստիկ տեղը:

Մենք ակնկալում էինք այլ ևս չ'տեսնել դիակներ Տիգրանակերտի պարիսպների մօտ, սակայն սխալուել էինք, որովհետև մենք անցանք դիակների միջով մինչև քաղաքի դուռը: Կոտորածներից յետոյ, Հայաստանից վերադարձող մի քանի Եւրոպացիներից ես տեղեկացայ, որ Կառավարութիւնը հրաման տուեց թաղելու ճանապարհին գտնուող դիակները, երբ խնդիրն Եւրոպական թերթերի քննադատութեան նիւթ էր դարձել:

Բանսուլ. — Տիգրանակերտ հասնելիս՝ պաշտօնեան մեզ յանձնեց իշխանութիւններին և մենք բանտ նետուեցինք, ուր ես մնացի 22 օր: Այս միջոցին լիակատար տեղեկութիւններ տուեց շարժման մասին բանտարկուածներից մէկը, որը Տիգրանակերտից մահմեդական էր, և պատմեց ինչ ինչ որ պատահել էր հայերին այնտեղ: Նրանից հարցրի իմանալու դէպքի պատճառը, թէ ինչո՞ւ Կառավարութիւնն այս ձևով էր վարուել, և թէ արդեօք որ և է գործ կատարել էին հայերը, որ առիթ տար նրանց կատարեալ բնաջնջման: Նա ասաց, որ պատերազմի յայտարարութիւնից յետոյ՝ հայերը, յատկապէս երիտասարդները, չ'կատարեցին Կառավարութեան հրամանները, որ շատերը խոյս տուին զինուորական ծառայութիւնից՝ փախուստի դիմելով, և կազմեցին ընկերութիւններ բարեգործական անուան տակ: Հարուստ հայերից դրամ հաւաքեցին զէնք գնելու համար, որը չը յանձնեցին Կառավարութեան, այլ ուղարկեցին յիշեալ ընկերութիւններին, մինչև նշանաւոր հայերն ու երևելիները հաւաքուեցին, գնացին Կառավարական պաշտօնատունը, և խնդրեցին պատժելու այս մարդկանց, որովհետև դժգոհ էին նրանց գործելակերպից:

Ես հարցրի, թէ արդեօք հայերը Տիգրանակերտում Կառավարութեան որ և է պաշտօնեայ, տաճիկ կամ քիւրդ են սպանել: Նա պատասխան տուեց, որ ո՛չ ոքի չեն սպանել,

սակայն նահանգապետ Բէշիդ Բէյի և ժանդարմների մեծաւոր Բօշդի Բէյի ժամանելուց մի քանի օր յետոյ՝ արգելուած զէնքեր էին գտնուել մի քանի հայ տներում նաև եկեղեցում: Զէնքերը յայտնուելուց յետոյ՝ Կառավարութիւնը զլիւաւոր հայերից մի քանիսին կանչեց և բանտարկեց: Հոգեւոր իշխանութիւնը յաճախ դիմումներ արեց բանտարկուածների արձակման համար, բայց Կառավարութիւնը փոխանակ յարգելու խնդիրը՝ հոգեւորականներին ևս բանտարկեց, և այսպէս բանտարկուածների թիւը բարձրացաւ մօտաւորապէս 700-ի: Մի օր ժանդարմների հրամանատարն եկաւ և յայտնեց, որ համաձայն Կայսերական մի հրովարտակի՝ Մուսուլ պիտի աքսորուեն, և այնտեղ մնան մինչև պատերազմի վերջը: Այս կարգադրութեան վրայ նրանք ուրախացան, ճարեցին ինչ որ պէտք էր—դրամ, հագուստ և կարասիք—և մտան քէլէկների մէջ (փայտէ լաստեր յենուած ուղեքրած տկերի վրայ, որոնց այն սահմանի ընակիչները գործ են ածում Եփրատ ու Տիգրիս գետերում) Մուսուլ գնալու: Շատ չ'անցած՝ հասկացուեց, որ բոլորը ջրասոյգ էին եղել Տիգրիսում, և ո՛չ ոք չ'էր հասել Մուսուլ: Իշխանութիւնները շարունակեցին դուրս ուղարկել հայերին և սպանել գերդաստան—գերդաստան, մարդկանց, կանանց ու երեխաներին: Տիգրանակերտից արտաքսուած առաջին գերդաստաններն էին՝ Գազազեան, Տիրպանջեան, Մինասեան և Քէչէջեան, որոնք քաղաքի ամենահարուստն էին: Ինչքան որ յիշում եմ, 700 հոգու մէջ մի եպիսկոպոս կար Հօմանդրէաս* անունով: Նա հայ կաթօլիկ եպիսկոպոս էր, ութսունամեայ մի պատկառելի և կրթուած ծերունի: Նրանք ո՛չ մի յարգանք ցոյց չը տուին նրա սպիտակ մօրուքին, այլ ջրախեղդ արին նրան Տիգրիսում:

Տիգրանակերտի թեմակալ Մկրտիչ եպիսկոպոսն ևս 700 բանտարկուածների թւումն էր: Երբոր տեսաւ իր ժողովրդի գլխին պատահածները, նա չը կարողացաւ տանել բանտար-

* Երկի հայր Անդրէաս: Ծ. Բ.

կուժեան ամօթն ու անպատուութիւնը, ուստի նաւթ ածեց իր վրայ և այրուեց: Մի մուսուլման, որը բանտարկուել էր՝ դէպքերից երեք տարով առաջ՝ եպիսկոպոսին նամակ գրելիս ինձ ասել էր, որ մի քաջասիրտ և գիտնական մարդ էր, ժողովրդին նուիրուած, մահից անվախ, բայց անընդունակ ենթարկուելու հարստահարման ու ստրկացման:

Բանտարկուած քիւրդերից մի քանիսը հէնց բանտում յարձակուեցին հայերի վրայ և երկու երեխայ սպանեցին, նրանց դրամն ու հագուստը ստանալու ագահութեամբ, բայց ոչինչ չ'արուեց նրանց պատժելու: Կառավարութիւնը շատ քիչ հայեր թողեց Տիգրանակերտում, և այն էլ այնպիսիներին, որոնք կօշիկ և ուրիշ բաներ էին կարում զօրքի համար: Բանտում 19 հոգի էին մնացել, որոնց տեսալ և հետները խօսեցի: Սրանք, ըստ Կառավարութեան պատճառաբանութեան՝ հայ ահաբեկիչներ էին:

Տիգրանակերտից տարագրուած վերջին գերդաստանը Դինջեան ընտանիքն էր, 1915 թ. Նոյեմբերի մօտերքը: Քաղաքի գլխավորներից մի քանիսը պաշտպանութիւն էին ցոյց տուել յիշեալ գերդաստանին, դրամի և կանանց մի քանիսի գեղեցկութեան սիրոյ համար:

Տիգրան.— Այս մարդը Տիգրանակերտի Դաշնակցութեան Կենտրոնական Կօմիտէի անդամ էր: Նոյն քաղաքի մի պաշտօնեայ, որը պատկանում էր Միութեան ու Յառաջադիմութեան Կուսակցութեան՝ ինձ ասաց, որ իշխանութիւնները բռնեցին Տիգրանին և պահանջեցին ընկերների անունները: Նա մերժեց ասելով, որ անունները չէ կարող տալ, մինչև որ Կօմիտէն ժողով գումարէր և որոշէր արդեօք յարմար էր պահանջած տեղեկութիւնը տալ Կառավարութեան թէ ոչ: Նա ենթարկուեց զանազան տեսակ տանջանքների, զոր օրինակ՝ ոտքերը գրին երկաթի մէջ, մինչև որ ուռեցին և չը կարողացաւ շարժել, եղունգներն ու թարթիչները դուրս տուին տնիրաւ գործիքով, և այլն. բայց նա ոչ մի բառ չ'ասեց և ոչ էլ ընկերների անունները յայտ-

նեց: Նա աքսորուեց միւսների հետ և մեռաւ ազնուաբար՝ ի սէր իր հայրենիքի, և մահն աւելի գերադասեց քան թէ իր քաջ ժողովրդի գաղտնիքը մատնել Կառավարութեան:

Յակովբ Քէտեցեան.— Յակովբ Քէտեցեան բանտարկուած հայերից մէկն էր, որին ամբաստանել էին Տիգրանակերտի հայ Կուսակցութեան պարագլուխներից լինելու համար, և իր մօտ պայթուցիկ նիւթ ունենալու պատճառով: Յաճախ նրա հետ խօսում էին և խնդրում, որ իր պատմութիւնը պատմէր: Նա ասաց որ մի օր, երբ տունը նստած էր, ոստիկանութեան մի գործակալ դուռը բաղխեց և յայտնեց, որ ոստիկանապետն աւզում է նրան տեսնել պաշտօնատանը: Նա գնաց այնտեղ, և ոստիկաններից մի քանիսն ուղեցին իմանալ հայ Կուսակցութեան և նրա պարագլուխների մասին: Նա պատասխանեց, որ ոչինչ չը գիտէ կուսակցութիւնների կամ յեղափոխականների մասին: Ապա նրան գանակոծեցին և տանջեցին զանազան ձևերով մի քանի օր, մինչև կեանքից յոյսը կտրեց, և նախընտրեց մեռնել, քան թէ շարունակ ենթարկուել անարգանքի ու ստորացման: Մի դանակ ունէր իր մօտ, և երբ տանջանքը խրտացրին և անտանելի դարձրին, նրանցից թոյլտուութիւն խնդրեց արտաքնոյցը գնալ, և ապա յայտնել ինչ որ գիտէր հայկական խնդրի մասին: Ոստիկանների օգնութեամբ նա գնաց և իր դաստակների շնչերակները կրտրեց*... անձնասպանութիւն գործելու նպատակով: Արիւնը դուրս ցայտեց ազատօրէն. նա հասաւ մինչև ոստիկանութեան դուռը և այնտեղ ուշաթափուեց: Նրա երեսի վրայ ջուր ցանեցին և ուշքի եկաւ. նա բերուեց ոստիկանապետի մօտ և հարցաքննութիւնը վերսկսեց*...: Վերջինը շուտաւարժ էր մնացել այս ընթացքի վրայ և նրան հիւանդանոց ուղարկեց մինչև բժշկուէր: Ես տեսայ ձեռքերի վէրքերը, որոնք բոլորովին առողջացել էին: Այս էր պատմութիւնն, որ ինքն

* Բնագրում յիշած յարդէպն այստեղ զանց է աւանդել:

(Նախկին) թարգմանիչ

անձամբ ինձ պատմեց: Նա ցանկութիւն յայտնեց, որ ես լսածս հրատարակէի Ամերիկայում լոյս տեսնող «Հայրենիք» կոչուած հայ թերթում, որպէս զի այնտեղ գտնուող իր Կալապետ եղբայրը կարգար, որը համոզուել էր, որ Կառավարութիւնն ո՛չ ոքի կենդանի չէր թողնել:

Նա ազատ խառնուում էի բանտարկուած երիտասարդ հայերի հետ, և երկար խօսում էինք այս գործողութիւնների մասին, որոնց նմանը՝ ինչպէս որ պատահում էր նրանց ազգի վերաբերմամբ՝ դեռ չէ լսուել կամ արձանագրուել պատմութեան նախին դարերում: Այս երիտասարդներին զինուորական Ատենանը Խարբերդ ուղարկեց քննութեան համար, և լսեցի որ անփորձ հասել էին այնտեղ և թոյլտուութիւն խնդրել ընդգրկելու մուսուլմանութիւն: Այս նրա համար էր, որպէս զի խուսափէին քիւրդերի արհամարհոտ վերաբերմունքից, որովհետեւ հաւատափոխութիւնը նրանց չէր ազատել պատժից, եթէ ապացուցուէր որ արժանի էին պատժի: Մեկնումից առաջ, ինձանից հարցրին թէ ես ինչ եմ լսել նրանց մասին, և արդեօք իշխանութիւնները մտադիր էին նրանց սպանել ճանապարհին թէ ո՛չ: Երբոր հետաքրքրուեցի և ստուգեցի, որ ճանապարհին նրանց չեն սպանելու՝ ես միամտութիւն տուի նրանց: Այս լսելով նրանք ուրախացան, քանի որ նրանց միակ փափազն էր կենդանի մնալ և տեսնել պատերազմի հետեւանքը: Նրանք ասացին, որ հայերն արժանի էին ստացած վարմունքին, որովհետեւ կարևորութիւն չէին տալիս նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնելու տաճիկների դէմ, կարծելով որ Սահմանագրական Տաճիկ Կառավարութիւնն երբէք չէր դիմել այսպիսի քայլերի առանց յարգելի պատճառի: Կառավարութիւնն այս չարագործութիւնները կատարեց, թէև ո՛չ մի քիւրդ, տաճիկ կամ մուսուլման պաշտօնեայ չէ սպանուել մի հայից, և չ'գիտենք ինչ ծանրակշիռ պատճառներից դրդուած՝ նա դիմեց մի այսպիսի աննախընթաց միջոցի: Եւ իրօք հայերը պիտի նախատուեն անհոգութեան համար, որը շատ թանգ

նստեց նրանց, որովհետեւ մի ժողովուրդ, որ կատարեալ նախազգուշութիւններ չէ վերցնում՝ ենթակայ է իրաւամբ պատարակուելու մեղադրելի անփոյթութեան համար:

Իմ նստապարհորդակիցները.— Ժամանակ-անժամանակ ես այցելում էի իմ ճանապարհորդակիցներին, բայց իմ արձակուելուց յետոյ՝ բանտի վարիչը թոյլ չէր տալիս ինձ նրանց մօտ գնալու: Այդ դէպքում ես խնդրում էի, որ թոյլ տային ինձ խօսելու նրանց որ և է մէկի հետ, հայերի բանտից դուրս: Շատ չ'անցած, երբ նրանց մասին հարց ու փորձ արի և ինձ ասացին, որ ուղարկուել են գլխատուելու՝ իրենցից յառաջ գնացողների նման՝ ես ճիշտ արձակեցի սոսկումից: Մի օր մի ժանդարմ տեսայ, որը կարճ ժամանակ բանտարկուած էր մեզ հետ, մեռած հայերից իրեր գողացած լինելու համար, և որովհետեւ նա ճանաչում էր իմ ընկերներին, ես նրանց մասին հարցրի. նա ինձ ասաց, որ իր ձեռքով սպանել է Սահակ քահանային, և որ ժանդարմները զրազ էին եկել գնդակահարելու նրա քահանայական գլխարկը: «Ամենալաւ նշանն իմն էր, որովհետեւ այնպէս խրփեցի, որ գլխարկը վայր ընկաւ, իսկ երկրորդ գնդակով վերջ տուի նրա կեանքին»: Իմ պատասխանը լուսութիւն էր: Այդ մարդը հաստատապէս հաւատում էր, որ այս սպանութիւններն անհրաժեշտ էին և հրամայուած էին Սուլթանից:

Նամակների վաճառումը.— Երբ Կառավարութիւնն առաջին անգամ սկսեց 700 հոգու տարագրումը, պաշտօնեաները հրահանգ ստացան յիշեալների ստորագրութեամբ նամակներ պատրաստելու և ուղարկելու տարագրուածների ընտանիքներին, որպէս զի սխալ առաջնորդուէին, որովհետեւ երկիւղ էին կրում, որ մի գուցէ յիշեալ հայերը մի որ և է քայլ վերցնեն, ծրագիրը խափանելու և գաղտնիքը յայտնելու միւս հայերին, և այսպիսով անիրագործելի դարձնէին նրանց բնաջնջումը: Դժբախտ ընտանիքները մեծ գումարներ տուին իրենց տան մեծերից եկած նամակաբերներին, Կառավարութիւնը մի անուանի աւազակ քիւրդի կար-

գեց իբրև միլիցիայի պաշտօնեայ, հրամայելով նրան կոտորելու հայերին և յանձնելու նամակներն ըստ պատկանելեաց: Երբ Կառավարութիւնն իրեն ապահով զգաց, հայերից մի մարդ ուղարկեց սպանելու քիւրդին, որի անունն էր Ամի Հասան կամ Հասան Ամի:

Բողոքական, Քաղղէական եւ Ասորական համայնքների ջարդը.— Ջարդն ընդհանուր էր այս համայնքների մէջ, ո՛չ մի բողոքական զերծ չ'մնաց Տիգրանակերտում: Ասորական համայնքից ութսուն ընտանիք ջնջուեցին, իսկ քաղղէացիներից՝ մի մասը: Տիգրանակերտ նահանգի միւս մասերում ո՛չ ոք չ'ազատուեց, բացի Միգիաթ և Մարդին քաղաքներում գտնւողներից: Երբ վերջերը հրաման արձակուեց, որ միայն հայերին սպանեն, իսկ միւս համայնքների պատկանողներին ձեռք չ'տան, այն ժամանակ Կառավարութիւնը դադարեց վերջիններին կոտորելուց:

Ասսիւները.— Միգիաթի շրջանում ապրող ասորիները քաջ մարդիկ էին, աւելի քաջ քան այդ շրջաններում գտնւող ցեղերից: Երբ լուր աւան թէ ինչ էր պատահել նրանց եղբայրներին Տիգրանակերտում և նրա շրջակայքում, իրենց ամրացրին Միգիաթի մօտ գտնւող երեք գիւղերում, և հերոսաբար դիմադրեցին, ցոյց տալով աննկարագրելի մի արիւնքութիւն: Կառավարութիւնն երկու խումբ կանոնաւոր զօրք ուղարկեց, բացի մի խումբ ժանդարմներից, որոնք նախապէս էին ուղարկուել այնտեղ: Քիւրդական ցեղերն ևս միաբանուեցին նրանց դէմ, բայց ապարդիւն: Այսպիսով նրանք պաշտպանեցին իրենց կեանքը, գոյքն ու պատիւը հարստահարող Կառավարութեան բռնակալութիւնից: Կայսերական հրովարտակ հրատարակուեց նրանց ներումն շնորհելով, բայց հաւատ չ'ընծայեցին և անձնատուր չ'եղան, որովհետեւ անցեալ փորձառութիւնը ցոյց էր տուել, որ աշխարհիս երեսին գոյութիւն ունեցող ամենախարդախ Կառավարութիւնն է, որ յետ է վերցնում այսօր, ինչ որ տուել էր երէկ, և ամենաանգութ ձևով պատժում նրան, որին յառա-

ջագոյն ներել էր:

Խօսակցութիւն Բաղէցի մի պօսայիմ յանձնառնուի եւ իմ բարեկամներից մէկի միջեւ, երբ նստած էինք Տիգրանակերտի մի սրնարանում.—

Յանձնառու.— Ես շատ հայեր եմ տեսնում Տիգրանակերտում: Ի՞նչպէս է, որ նրանք դեռ այստեղ են:

Իմ բարեկամը.— Արանք հայեր չէին, այլ ասորիներ ու քաղղէացիներ:

Յանձնառու.— Բաղէջի Կառավարութիւնն ո՛չ մի քրիստոնեայ կենդանի չէ թողել իր նահանգում, և ո՛չ էլ Մուշի գաւառում: Եթէ մի բժիշկ իր հիւանդին ասէր, որ իր հիւանդութեան դեղը քրիստոնեայի սիրտն էր, նա մէկ հատը չէր գտնել, թէկուզ ամբողջ նահանգը մօտ գար:

Քիւրդերի՝ վնասով ցոյց տուած՝ պաշտպանութիւնը հայերին.— Հայերը բանտարկուած էին Տիգրանակերտի բանտի գլխաւոր բաժանմունքում, և երբեմն նրանց այցելում էի: Մի օր, քնից արթնանալուց յետոյ՝ գնացի նրանց այցելելու և տեսայ, որ բրինձ, ալիւր և գումար էին հաւաքում: Պատճառը հարցրի, և նրանք ասացին. «Ճար չունենք, եթէ շաբաթը մի որոշ քանակութեամբ չը հաւաքենք ու տանք քիւրդերին, նրանք կ'անարգեն և կը ծեծեն մեզ, ուստի այս բաները նրանցից մի քանիսին ենք տալիս, որպէս զի պաշտպանեն միւսների բռնութիւններից»: Ես բացաքանչեցի. «Չը կայ ոյժ ու կարողութիւն թողեալ Աստուծու մէջ», և վերադարձայ տեղս, ողբալով նրանց վիճակի վրայ:

Հայերին դուրս ուղարկելը ջարդի համար.— Այս մի ցնցող գործողութիւն էր, սոսկալի խժոժութեամբ: Տիգրանակերտի ժանդարմներից մէկն ինձ պատմեց եղելութիւնը: Նա ասաց, որ երբ հրաման էր տրուում մի ընտանիքի տեղափոխման ու ջնջման, մի պաշտօնեայ գնում էր տունը, համրում ընտանիքի անդամները և յանձնում նրանց միլիցիայի հրամանատարին կամ ժանդարմների պաշտօնեաներին: Պահակ էր դրուում հսկելու տունն և նրա բնակիչներին,

գիշերը մինչև ժամը 8-ը, և այս ձևով դժբախտ ընտանիքին յայտարարւում էր, որ մահուան պիտի պատրաստուեն: Կանայք ճչում և կոծում էին. մտքի տազնապ և լուսահատութիւն երևում էին բոլորի երեսի վրայ, և մինչև անգամ մեռնողներ եղան նախ քան ջարդի տարուելը¹⁾... ժամը 8-ից յետոյ վազօններ էին գալիս և ընտանիքներին տանում մի մօտակայ տեղ, ուր հրացանի գնդակով էին սպանւում և կամ ոչխարի նման մորթոտւում դանակներով, դաշոյններով և կացիներով:

Հայերի գոյլի վաճառումն էլ եկեղեցիներից խաչերի վերցնելը. — Հայերին ջարդելուց յետոյ՝ նրանց տների բոլոր կարասիքը, սպիտակեղէնը, ստացուածքն և ամեն տեսակ զործիքները, նաև խանութների ու մթերանոցների իրերը հաւաքւում էին եկեղեցիներում կամ ուրիշ մեծ շէնքերում: Խշխանութիւնները յանձնախմբեր էին կարգում այս սպրանքների վաճառման համար, որոնք ծախւում էին ամենացածր գնով, ինչպէս որ բնական մահով մեռածների գոյքերի վաճառման դէպքում կարող է լինել, բայց այս տարբերութիւնը կար, որ գոյացած գումարը յանձնւում էր տաճկաց Կառավարութեան գանձարանը, փոխանակ մեռածների ժառանգներին:

Երեսուն լիւրա արժողութեամբ գորգը վաճառւում էր հինգ լիւրայով. չորս լիւրա արժողութեամբ մարգու զգեստը՝ երկու մէջէդիով, և այս ձևով վարւում էին միւս իրերի վերաբերմամբ, յատկապէս նուագարանների՝ օրինակ. դաշնամուրների և այլ տեսակների հետ, որոնք արժէք չ'ունէին: Ժանդարմների հրամանատարն և վալին՝ Ռէշիդ Բէյն՝ հաւաքում էին բոլոր գրամն ու թանկագին իրերը, իսկ վերջինը Պօլիս գնացած ժամանակ իր հետ տարաւ և յանձնեց Թաւաթ Բէյին²⁾...

1) Մի քանի նախադասութիւններ, որոնք կարևոր նկարագրութիւններ չեն բովանդակում. այստեղ բաց են թողնուած:

Նախկին թարգմանիչ

2) Այս ինքրի վերաբերմամբ մի քանի նկատողութիւններ բաց են թողնուած: Նախկին թարգմանիչ

Մարդ ապշած է մնում, երբ մտածում է, որ հայերը՝ այս քաջ ժողովուրդը, որոնք աշխարհս զարմացրին իրենց քաջութեամբ, հաստատամտութեամբ, յառաջադիմութեամբ ու գիտութեամբ, որոնք երէկ Օսմանեան ժողովրդներից ամենաուժեղն ու վերին աստիճանի զարգացածն էին, այսօր միայն անուշով են լիշւում, իրր թէ բնաւ գոյութիւն ունեցած չը լինեն: Նրանց գիտական գրքերն անպէտք թուղթ են դարձել, և գործ ածւում պանիր կամ արմաւ փաթաթելու համար և ինձ ասացին, որ մի բարձր աստիճանաւոր ֆրանսիական գրականութեան վերաբերելի երեսուն գիրք էր գնել 50 փարայով: Նրանց աշակերտներով լի դպրոցներն այժմ փակուել են: Այս է հայ ժողովրդի չարաղէտ վախճանը: Թող սա նախազգուշութիւն լինի ազատութեան ձգտող ժողովրդների համար, և թող հասկանան, որ ազատութիւնը միայն ձեռք է բերւում արիւնհեղութեամբ, և բառերը լոկ թույլերի դրամագլուխն է:

Ես նկատեցի, որ եկեղեցիների բարձր զանգակատների խաչերը վերցրել էին, և շինութիւնները գործ են ածւում իբրև մթերանոցներ ու շուկաներ՝ մեռած մարդկանց գոյքերը պահելու և վաճառելու:

Ջադղի ձեւերը. — Սրանք զանազանակերպ էին: Մի սպայ ինձ ասաց, որ Բաղէշի նահանգում իշխանութիւնները հայերին հաւաքեցին յարգանոցներում, և ապա դրան առաջ յարգկուտակելով՝ հրդեհեցին, այնպէս որ միջի հայերը միւսից մեռան: Նա ասաց, որ երբեմն հարիւրաւոր մարդկանց համախմբում էին մի յարգանոցում: Սպանման ուրիշ ձևեր ևս գործադրւում էին յիշեալ տեղում: Նա ինձ պատմեց, ի մեծ տխրութիւն իմ՝ թէ ինչպէս մի աղջիկ իր սիրահարին դրկում բռնած՝ մտել էր յարդաւնոցը մահուան դիմաւորելու, առանց սարսուռ զգալու:

Մուշ քաղաքում, մի մասը սպանուեց յարգանոցներում, բայց մեծամասնութիւնը՝ գնդակահարութեամբ կամ դանակի հարուածներով, Կառավարութիւնը վարձած լինելով մաս-

գործներ, որոնք մի լիրա օրավարձ էին ստանում: Մի բժիշկ, Ազիզ Բէյ անունով՝ ինձ պատմեց, որ երբ Սեբաստիայի շրջանի Մարգուան քաղաքում էր՝ նա լսեց, որ հայերի մի կարաւան ուղարկուում էր մորթուելու համար: Նա գայմագամի մօտ գնաց և ասաց. «Դուք գիտե՞ք, որ ես բժիշկ եմ, և տարբերութիւն չը կայ բժիշկների ու մսագործների մէջ, որովհետեւ բժիշկները մեծ մասամբ զբաղուած են մարդկանց անգամահատութեամբ: Եւ որովհետեւ ձեր այժմեան պարտականութիւնները մերի նման են, այսինքն՝ կտրատու՞մք մարդկային մարմինների՝ խնդրում եմ թոյլ տաք ինձ անձամբ տեսնելու այս վերաբուժական գործողութիւնը: Թոյլտուութիւն է տրւում և բժիշկը գնում: Նա չորս մսագործներ է տեսնում, իւրաքանչիւրն ունենալով մի երկար դանակ: Ժանդարմները բաժանում են հայերին տասն հոգուց բաղկացած խմբերի, և մէկ-մէկ ուղարկում մսագործներին: Մսագործը հային պատուիրում է պարանոցն երկարացնել. նա էլ այդպէս էր անում և մորթում ոչխարի նման: Բժիշկը զարմացել էր տեսնելու նրանց անյողդողդ դրութիւնը մահուան առաջ, առանց մի բառ ասելու կամ ցոյց տալու երկիւղի մի նշան:

Ժանդարմները նաև կապում էին կանանց և երեխաներին և ցած գլորում մի շատ բարձր տեղից, այնպէս որ գետին հասնելով կտոր կտոր էին լինում: Այս տեղի ունեցաւ մի տեղ, որ գտնւում է Տիգրանակերտի ու Մարդինի միջև, և մեռածների ոսկորները մինչև այսօր կուտակուած են այնտեղ:

Մի ուրիշ տեղեկատու ինձ յայտնեց, որ Տիգրանակերտի իշխանութիւնները հայերին սպանել էին գնդակահարութեամբ, մսագործների ձեռքով և կամ լցնելով նրանց ջրհորների և այլերի մէջ, և բերանները փակելով մինչև որ մեռնում էին: Նրանց նաև ձգել են Տիգրիս ու Եփրատ գետերի մէջ, և դիակները պատճառ դարձել ժանտատենդի համաճարակի: Երկու հազար հոգի մորթուել էին Տիգրանա-

կերտի պարիսպներից դուրս մի տեղում, որը գտնւում է Սուլթան Մուրադի ամրոցի և Տիգրիսի միջև, և քաղաքից ոչ աւելի քան կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ:

Ժանդարմների և փառապաշտեցիկների վայրագութիւնը. Ո՛չ մի կասկած չը կայ, որ ինչ որ պատմուել է ժանդարմների և քիւրդական ցեղերի մասին՝ իրօք տեղի է ունեցել: Երբ հայերի մի կարաւան յանձնւում էր ժանդարմներին, վերջինները մէկ-մէկ խուզարկում էին մարդկանց ու կանանց, վերցնելով նրանց ունեցած դրամները, և ամենալաւ հագուստները: Երբ միամտւում էին որ դրամ, լաւ հագուստ կամ ուրիշ արժէքաւոր իրեր չէին մնում՝ նրանց վաճառում էին քիւրդերին հազարաւորներով, պայմանով որ ոչ ոք կենդանի չը մնար: Գինն որոշւում էր խմբի թուի համաձայն: Մի վստահելի տեղեկատուից իմացայ, որ դէպքեր են եղել, երբ զինը տարբերած է եղել 2000-ից մինչև 200 լիրա:

Կարաւանները գնելուց յետոյ՝ քիւրդերը կողոպտում էին բոլոր հայերի հագուստները, մարդկանց ու կանանց, այնպէս որ բոլորովին մերկ էին մնում: Ապա նրանց անխնայ գնդակահարում էին, որից յետոյ ստամոքսները կտրելով բանում էին՝ փորոտիքների մէջ դրամ փնտրելու. նաև քանդում էին հագուստները, կօշիկները և այլն, նոյն նպատակի համար:

Այսպէս էր պաշտօնական ժանդարմների ու քիւրդերի վերաբերմունքը դէպի իրենց համաստեղծ ընկերները: Խմբերի վաճառման պատճառն այն էր, որ ժանդարմներն ուղուում էին իրենց նեղութիւնը պակսեցնել, և նորանոր խմբեր յանձն առնել, կողոպտելու դրամները: Վա՛յ նրան, որ ոսկէ կամ ոսկեպատ ատամ ունէր: Ժանդարմներն ու քիւրդերն ուժգնաբար դուրս էին քաշում ատամները նախ քան ջարդի վայրը հասնելը, և այսպիսով տանջանք պատճառում իսկական մահից առաջ:

Մի փառա աղա 50,000 հայ է կոստում.— Մի քիւրդ

ինձ պատմեց, որ Խարբերդի իշխանութիւնները նոյն նահանգի քիւրդ աղաներից մէկին յանձնեցին երեք խմբերից բաղկացած աւելի քան 50,000՝ Կարինի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի և Պօլսի հայեր, հրաման տալով սպանելու և իրենց մէջ բաժանելու կողոպտելիք գոյքերը։ Նա բոլորին սպանեց և յափշտակեց նրանց դրամն և ունեցածը։ Կանանց Ուրֆա տանելու համար՝ 600 ջորի վարձեց, մարդագլուխ երեք լիրա հաշուելով։ Գումարն ստանալուց յետոյ՝ իր ցեղին պատկանող ջորիները հաւաքեց, կանանց հեծցրեց դրանց վրայ և բերեց մի ինչ որ տեղ, Մալաթիայի և Ուրֆայի միջև, ուր բոլորին սպանեց ամենավայրագ ձևով, և վերցրեց ամբողջ դրամը, հագուստն ու թանգարժէք իրերը։

Կանանց բռնաբարումը՝ մահից առաջ կամ յետոյ՝ —

Շէյխի եւ աղջկայ միջադէպը. — Ես վերեւ յիշեցի, որ հայ կանայք խմբերով ուղարկուած էին ժանդարմների հսկողութեամբ։ Երբոր անցնում էին մի որ և է գիւղի մօտով, գիւղացիները գալիս էին և ընտրում իրենց ուզեցածը։ Ապա ժանդարմներին մի փոքրիկ գումար տալուց յետոյ՝ իրենց հետ տանում էին։ Մի ինչ որ տեղ, մի քիւրդ Շէյխ, որ 60 տարեկանից աւելի էր, 16 տարեկան մի աղջկի ջուկեց։ Աղջիկը մերժեց նրա հետ կենակցելու, բայց պատրաստակամութիւն յայտնեց մահմեդական դառնալու և պսակուելու իր հասակակից մի երիտասարդի հետ։ Այս բանը քիւրդերին դիւր չ'եկաւ, որոնք առաջարկեցին կամ մահ և կամ Շէյխը։ Նա նորից մերժեց և սպանուեց։

Բարսում աղա. — Երբ ես գայմագամ էի Խարբերդի նահանգի Քիախտա գաւառում, ես ծանօթ էի նոյն տեղի մի հայ մեծամեծի հետ, Բարսում աղա անունով։ Նա մի արժանաւոր ու քաջ մարդ էր, որ լաւ էր վարւում քիւրդերի, տաճիկների և հայերի հետ անխտիր։ Նա նոյնպէս բարութիւն էր անում այն գաւառի պաշտօնեաների հետ, որոնք

*) Ես հրաժարում եմ մանրամասնութիւնից։ Յիշում է, որ չարագործութիւն կատարողներն եղել են ժանդարմներն ու քիւրդերը։

Նախկին թարգմանիչ

արձակուամ էին իրենց պաշտօնից։ Այդ կողմի բոլոր քիւրդ աղաները խիստ հսկում էին նրա վրայ, ատում նրան և նախանձում նրա գրաւած բարձր դիրքի համար։ Իմ տարագրումից յետոյ՝ երբ Սևերէկ հասաւ և լսեցի հայերի գլխին պատահածների մասին, ես հետաքրքրուեցի նրանով և նրա կեանքով։ Ինձ պատմեցին, որ երբ Կառավարութիւնը վտարում էր Քեախտայի հայերին, նրան կանչեց և հրամայեց ներկայացնել իր պարտամուհակները (այդ գաւառի քիւրդերն ու հայերը 10,000 լիրա պարտական էին նրան)։ Նա պատասխանեց, որ մուհակները պատառել է և ազատել պարտապաններին իրենց պարտաւորութիւններից։ Նա ասորուեց միւս հայերի հետ, և երբ Եփրատ գետը հասաւ՝ նա թոյլաւութիւն խնդրեց ինքն իրեն խեղդելու։ Խնդիրքը յարգուեց, և երբ նա աշխատեց այդ բանն անելու՝ չը կարողացաւ իր ոյժերը հաւաքել, ուստի ժանդարմներին ասաց. «Կեանքը թանգ է և ես ինձ չեմ կարող սպանել, ուրեմն ձեր ստացած պատուէրի համաձայն ընթացէք»։ Այս խօսքի վրայ նրանցից մէկը գնդակահարեց նրան և ապա ընտանիքի մնացեալ անդամներին սպանեց։

Մի երիտասարդ քանկի պատմութիւնը. — Այս երիտասարդը, որը Տիգրանակերտ էր եկել իբրեւ ուսուցիչ, ինձ պատմեց, որ Կառավարութիւնը Բրուսայի հայերին իմաց էր տուել, որ նրանց տարագրումը վճռուել էր, և պիտի մեկնէին դէպի Մուսուլ, Սիւրիա կամ Ել-Պէյր, երեք օր հրամանն ստանալուց յետոյ։ Ապա սկսեցին վաճառել ինչ որ կարողացան և սալեր ու կառքեր վարձեցին իրենց ու ապրանքների փոխադրութեան համար, և ճանապարհ ընկան — ինչպէս որ կարծում էին — դէպի իրենց սահմանուած տեղերը։ Երբոր հասնում են մի խիստ քարքարոտ ու ամայի տեղ, շատ հեռու որ և է գիւղից, կառապանները համաձայն ստացած հրահանգների՝ կոտրատում են կառքերը և ժողովրդին թողնում անշէն տեղում, և գիշերը վերադառնում նրանց կողոպտելու։ Շատերն այնտեղ մեռան քաղցից ու սար-

սափից, մի մասը ճանապարհին սպանուեց, իսկ քիչերը հասան Սիւրբա կամ Ել-Դէյր:

Երեւաների մեռնելը քաղցից ու ծարաւից. — Ել-Ջէզիրայի մի արար, որն ուղեկցում էր ինձ Տիգրանակերտից փախուստի ժամանակ՝ պատմեց, որ իր ցեղի մի Շէյխի հետ, մարդկանցով և ուղտերով գնացել էր ցորեն առնելու Էբրահիմ Փաշա Ել-Մէլլիի սրբիներից: Ճանապարհին նրանք տեսան 17 երեխաներ, ամենամեծն ունէր 13 տարեկանից, մեռնելիս քաղցից ու ծարաւից: Արաբն ասաց. «Մենք մի փոքրիկ տիկ ջուր ունէինք և մի քիչ կերակուր: Երբ Շէյխը նրանց տեսաւ՝ կարեկցութիւնից արտասուեց, և իր ձեռքով կերակուր և ջուր տուեց. բայց ինչ օգուտ կարող էր տալ այս փոքրիկ պաշարը: Մենք մտածեցինք, որ եթէ վերցնէինք և փաշայի մօտ տանէինք, նրանք կը սպանուէին, որովհետև քիւրդերը կառավարութեան հրամանով սպանում էին բոլոր հայերին, և մեր արաբները ինչ օրուայ ճանապարհ հեռու էին այգտեղից: Ուստի ուրիշ ելք չը կար եթէ ոչ Աստուծու սղորմութեանը թողնելու, և մի շաբաթ անց՝ մեր վերադարձին, բոլորին մեռած տեսանք»:

Նահանգապետի պատմութիւնը. — Մենք խօսում էինք հայերի արեւութեան և լաւ յատկութիւնների մասին, երբ մի նահանգապետ, որ մեզ հետ էր, մի տարօրինակ պատմութիւն պատմեց: Նա ասաց. «Պատուէրի համաձայն՝ ես հաւաքեցի մնացեալ հայերին, թւով 17 կին և մի քանի երեխաներ, որոնց մէջ կար մի հիւանդոտ երեքամեայ երեխայ, որը դեռ չէր կարողացել ման գալ: Երբ մտադործներն սկսեցին կանանց մորթել և երեխայի մօր հերթն եկաւ, երեխան ոտքի վրայ կանգնեց, մի փոքր տեղ վազեց և ապա վայր ընկաւ: Մենք զարմացանք այս բանի և նրա իմացականութեան վրայ, որ նախտեսնում էր իր մօր սպանուելը: Մի ժանդարմ մօտեցաւ, բռնեց նրան և անշնչացած դրեց մեռած մօր վրայ: Նա ասաց նաև, որ այս կանանց մէկին տեսաւ, մի կտոր հաց ուտելիս երբ գնում էր մտադործի մօտ, և մի

ուրիշին տեսաւ սիգարէթ ծխելիս, իբր թէ ոչ մի փոյթ չունէին մահից:

Շէվդէթ Բէյի պատմութիւնը. — Շէվդէթ Բէյ, այն պաշտօնեաներից մէկն, որոնց յանձնուած էր հայերի բնաջնջումը՝ ուրիշների հետ ինձ պատմեց հետեւեալ պատմութիւնը: «Մի խմբի հետ ես գնում էի, և երբ Տիգրանակերտի պարիսպներից մի փոքր հեռացանք և սկսեցինք հայերին գնդակահարել, մի քիւրդ ինձ մօտեցաւ, ձեռքս համբուրեց և խնդրեց ինձ, որ մի տասնամեայ աղջիկ տամ նրան: Ես դադարեցնել տուի գնդակահարութիւնը, և մի ժանդարմ ուղարկեցի աղջիկն ինձ մօտ բերելու: Երբ նա եկաւ, մի տեղ ցոյց տուի նրան և ասացի. «Այստեղ նստի՛ր, ես քեզ տուել եմ այս մարդուն. դու կ'ազատուես մահից»: Մի փոքր ժամանակից յետոյ՝ ես տեսայ, որ նա իրեն ձգել էր մեռած հայերի մէջ, ուստի ես պատուիրեցի ժանդարմներին, որ դադարեցնեն կրակելը և նրան դուրս բերեն: Ապա ասացի. «Ես զթացի քո վրայ և միւսներից քեզ բաժանեցի կեանքդ փրկելու: Ինչո՞ւ ես նորից նրանց մօտ գնում: Այս մարդու հետ գնա՛, և նա քեզ դստեր նման կը պահի»: Նա ասաց. «Ես մի հայի աղջիկ եմ, իմ ծնողներն ու ազգականները սպանուել են սրանց մէջ. նրանց փոխարէն ուրիշին ես չեմ ճանաչել, և այլևս ես չեմ ցանկանում առանց նրանց ապրելու»: Յետոյ նա լաց ու կոծ արեց. ես շատ աշխատեցի նրան համոզել, բայց նա չէր լսում. ուստի բաց թողեցի: Նա խնդագին հեռացաւ ինձանից, իրեն նետեց ծնողների միջև, որոնք հոգեվարքի մէջ էին. և այնտեղ սպանուեց: Ապա աւելացրեց. «Եթէ երեխաների վարմունքն այսպէս էր, ուրեմն նրանց մեծերինն ինչ կը լինէր»:

Հայ կանանց գիւր. — Դէյր-Ել-Ջորից մի վստահելի տեղեկատու ինձ յայտնեց, որ յիշեալ տեղի մի պաշտօնեայ ժանդարմներից երեք աղջիկ էր գնել, իւրաքանչիւրը մի քառորդ մէջիգիով: Մի այլ մարդ ինձ ասաց, որ մի շատ զեղեցիկ աղջիկ էր գնել մի լիւրայով. և ես լսեցի, որ ցեղերի

մէջ հայ կտնայք վաճառուել էին հին կահ-կարասիքի կտոր-ներին նման՝ ցածր գներով, մէկից մինչև տասը լիրա կամ մէկից մինչև հինգ ուխար¹⁾։ . . .

Մուքէսարիֆն ու հայ աղջիկը. — Երբ Բաս-էլ Էյնից մի խումբ հայեր Դէյր-էլ-Զօր են հասնում, Մուքէսարիֆը ցանկանում է կանանց միջից մի աղախին ընտրել։ Նրա աչքն ընկնելով մի գեղեցիկ աղջկայ վրայ՝ մօտենում է նրան։ Մօտ եկած ժամանակ՝ աղջիկը գունատում և ուզում է ընկ-նել։ Մուքէսարիֆը նրա երկիւղը փարատում է և հրամա-յում ծառային՝ իր տունը տանել։ Տուն վերադառնալիս՝ նա հարցնում է թէ պատճառն ինչ էր, որ իրենից երկիւղ էր կրում։ Աղջիկը պատասխանեց, որ իր մայրն ու ինքը Բաս-էլ-Էյնից ուրիշ հայ կանանց հետ ուղարկուել էին մի Չէր-քէզ ժանդարմի հսկողութեամբ։ Ճանապարհին ժանդարմն իր մօրից դրամ պահանջեց մահուան սպառնալիքով։ Նա ասաց, որ չունի, ուստի ժանդարմը նրան չարչարեց մինչև վեց լիրա տուեց²⁾։ . . . Յետոյ նրան ասաց. «Ստախօ՛ւ, դուք հայերդ սովոր էք ստախօսութեան։ Դուք տեսել էք, թէ ինչ է պատահել և կը պատահի հայերին, բայց չէք զգու-շանում, ուստի քեզ ուզում եմ օրինակ դարձնել միւսների համար»։ Ապա դաշոյնով նրա երկու ձեռքերն ու ոտքերը կըտ-րեց հէնց իմ մօտ և ինձ էլ առաջ քաշեց ու առնանգեց, ի ներկայութեան վերջին շնչում գտնուող մօրս։ «Երբ ես քեզ տեսայ ինձ մօտենալիս՝ մօրս վիճակը յիշեցի և սարսափեցի քեզանից, կարծելով որ դուք էլ նոյն ձևով կը վարուէք ինձ հետ, ինչպէս որ ժանդարմը վարուեց մօրս և ինձ հետ, միմեանց ներկայութեամբ»։³⁾

Մանր աւխասանֆի վարձատրութիւնը. — Տաճիկները

1) Մի տննչան մանրագէպ բաց է թողնուած։
Նախկին թարգմանիչ

2) Անյարմար վնասողման։
Նախկին թարգմանիչ

3) Մի տննչան մանրագէպ բաց է թողնուած։
Նախկին թարգմանիչ

գինւորական հասակ ունեցող բոլոր հայերին հաւաքել և ցրել էին զանազան բատալիօնների (վաշտերի) մէջ՝ նրանց գին-ւորական ծառայութիւնը կատարելու։ Երբ Կառավարու-թիւնն որոշեց տարագրել ու բնաջնջել հայերին, ինչպէս յիշուած էր պաշտօնական յայտարարութեան մէջ, հրաման արձակուեց հայերից առանձին բատալիօններ կազմել աշխա-տելու ճանապարհներում և քաղաքային գործերում։ Բա-տալիօնները կազմուեցին կատարելու ճանապարհների վե-րաբերեալ և այլ ծանր աշխատանքներ։ Ութ ամիս այս գոր-ծերով զբաղուեցին, մինչև ձմեռուայ խստութիւնը վրայ հասաւ։ Կառավարութիւնն այլևս չը կարողանալով օգտա-գործել, նրանց Տիգրանակերտ ուղարկեց։ Նախ քան նրանց հասնելը, գինւորական պաշտօնականները հեռագրեցին, որ հայկական զօրքը ճանապարհին է։ Իշխանութիւնները ժան-դարմ ուղարկեցին փամփուշտի առատ պաշարով խեղճերին հանգիւղելու։ Ժանդարմները նրանց ընդունեցին հրացանի կրակով, որից 840 մարդ սպանուեց, Տիգրանակերտից ոչ շատ հեռու։

Կանանց մի կարգաւան. —*) . . .

Մի գիւեհուայ ապաստանարան յիսուն լիրայով. — Այն մարդն, որ հայերի բնաջնջման գործի մէջ ամենամեծ ընդունակութիւնը ցոյց տուեց՝ Բաշիգ Բէյն էր, Տիգրանա-կերտի նահանգապետը։ Ես արդէն յայտնել եմ թէ քանի հոգի սպանուեցին նրա նահանգում։ Երբ նրա պաշտօնա-նական լուրը հասաւ, մնացեալ հայերն ու քրիստոնեա-ններն ընդհանրապէս ուրախացան և յիշեալ լուրի տարածու-մից մի միջոց անցնելուց յետոյ՝ մի քանի հայեր դուրս ե-կան իրենց թաքստոցներից և շրջեցին քաղաքի փողոցնե-րում։ Նահանգապետը, որ ցանկանում էր իր պաշտօնա-նականութիւնը գաղտնի պահել և սարսափ տարածել՝ սկսեց հա-

*) Կարեւորութիւն չունեցող։ Հեղինակը նկարագրում է, թէ ինչպէս մի խմբի հասնելու ժամանակ՝ Տիգրանակերտի բնակիչները շտապել էին ջոկելու կանանց, երկու բժիշկ քսան հոգի են ընտրում՝ հիւանդանոցում ծառայելու։
Նախկին թարգմանիչ

յերին տարագրել զեռ աւելի եռանդով, և թաքստոցներից դուրս եկած հայերը նորից թագնուեցին: Տիգրանակերտի գլխաւորներից մէկն ինձ յայտնեց, որ մի հայ 50 լիրա էր վճարել մի բնակչի՝ գիշերը տեղ տալու տնում, նախ քան նահանգապետի հեռանալը: Մի ուրիշն ինձ պատմեց, որ մի հայ մէկի առաջարկած էր եղել գիշերն երեք լիրա տուլ պատասպարուելու համար մինչև յիշեալի մեկնելը, սակայն երկիւղից մերժուել էր:

Հայ կանաւնց ողջախոհութիւնը. — *) Ակրդաթի մի տարար ինձ պատմեց, որ Եփրատի ափով անցնում էր, երբ տեսաւ որ քաղաքի խառնիճողանձներից մի քանիսը կողոպտում էին երկու կանանց հագուստեղէնը: Նա յանդիմանեց նրանց, որ հագուստը վերադարձնեն, բայց նրանք ուշադրութիւն չը դարձրին: Կանայք սկսեցին աղաչել ու պաղատել, բայց տեսնելով որ անօգուտ է՝ իրենց զետեղ նետեցին, մահը գերադասելով անպատուութիւնից: Նա ինձ պատմեց մի այլ կնոջ մասին, որ ծծկեր երեխայ ունէր և անցորդներից կերակուր էր մուրում, որոնք չափից դուրս վախենում էին իշխանութիւններից նրան օգնելու: Անսուտութեան երբորդ օրը օգնութիւն չը գտնելով՝ նա մանկան թողեց Ել-Պէյրի շուկայում, իսկ իրեն խեղդեց Եփրատ գետում: Այսպիսով նրանք ցուցադրում են բարձր յատկութիւններ, պատուասիրութեան և քաջութեան, որպիսի բարեմասնութիւններ շատ մարդիկ չունեն:

Աղախիկներ Տիգրանակերտում. — Տիգրանակերտում դուք չէք գտնել մի տուն, ուր չը լինեն մէկից մինչև հինգ հայ աղախիւներ, մինչև անգամ ամենաաղքատ խանութպանները մի հոգի պահում են: Արանք հաւանօրէն իրենց ծնող-

*) Մի պաշտօնեայ պատմում է, թէ ինչպէս նա մի ողախին ընտրեց մաւոյ-կով լի կանանցից, որոնք պատրաստակամութիւն յայտնեցին գալու՝ իբրեւ ծառաներ և ոչ այլ նպատակով, նա մէկին տարաւ և մի գիշեր երբ հարբած տուն էր վերադարձել՝ ուղեցել էր նրան բռնաբարելու: Աղախինը նքատ յանդիմանել էր պատշաճ խօսքերով, որից յետոյ իրեն կարգին էր պահել:

ների կենդանութեան ժամանակ չէին գիշեր մի բառ խօսելու այն մարդկանց հետ, որոնց ճարահատեալ ծառայում են, իրենց կեանքը փրկելու: Ասում են, որ քաղաքում գրտնուղ այս կանանց ու աղջիկների թիւը 5000-ից աւելի է, և մեծամասնութիւնը պատկանում է Կարինի, Խարբերդի և միւս նահանգներին:

Շահին Բէյի պատմութիւնը. — Շահին Բէյն, Տիգրանակերտի մի զինւոր, որը միասին ինձ հետ բանտումն էր՝ պատմեց, որ մի խումբ հայ կանայք ու տղամարդիկ նրան էր յանձնուել՝ սպանելու համար: Նա ասաց. «Երբ ճանապարհին էինք, մի ծանօթ հայ աղջիկ տեսայ, որը շատ գեղեցիկ էր: Նրա անունը տուի և ասացի. եկ, ես քեզ կ'ազատեմ և դու կ'ամուսնանաս քո երկրի մի երիտասարդ տաճիկ կամ քիւրդի հետ: Նա մերժեց ասելով. «Եթէ ուզում ես ինձ բարութիւն անել, ես մի բան կը խնդրեմ, որ ինձ համար կատարես»: Նրան ասացի, որ ցանկացած կը կատարեմ: Ապա ասաց. «Ես այս մարդկանց մէջ մի ելբայր ունեմ, որ ինձանից փոքր է: Աղաչում եմ, որ նրան ինձանից յառաջ սպանես, որ մեռնելիս մտահոգ չը լինեմ նրա մասին»: Նա ցոյց տուեց իր եղբօրը, որին իմ մօտ կանչեցի: Երբոր եկաւ, քոյրը նրան ասաց. «Մնա՛ս բարով, եղբայր, ես իմ վերջին համբոյրն եմ տալիս, բայց եթէ Տէրը կամենայ, մենք կը հանգիպենք միւս աշխարհում, և Աստուած վրէժխնդիր կը լինի մեր կրած չարչարանքների համար: Միմեանց համբուրեցին և տղան իրեն յանձնեց ինձ: Իմ պարտքն էր հնազանդուել հրամանիս, ուստի կացինի մի հարուածով նրա դանդուել հրամանիս, քանքը ճեղքեցի և նա ընկաւ մեռած: Ապա աղջիկն ասաց. «Ի սրտէ շնորհակալ եմ քեզանից. մի շնորհ ևս քեզանից խնդրում եմ»: Նա իր ձեռքերը դրեց աչքերի վրայ և ասաց. «Մի հարուածով վերջ տո՛ւր կեանքիս, ինչպէս արեցիր եղբօրս, և այլևս ինձ մի տանջեր»: Ուստի մի հարուածով նրան ևս սպանեցի, և մինչև այսօր ես ցաւում եմ նրա գեղեցկութեան, երիտասարդութեան ու սքանչելի քաջասրտութեան համար:

ձանապարհին ընկած հայերի լուսանկարները, գլուխները փաթաթոցներով ծածկուած՝ Պօլիս ուղարկելու համար։— Տաճկաց Կառավարութիւնը մտածեց, որ կարելի է Եւրոպական ազգերը լսեն հայերի բնաջնջման մասին և լուրը հրատարակեն ամեն տեղ և նախապաշարուած առաջ բերեն տաճիկների դէմ։ Երբ ժանդարմներն սպանել էին որոշ թըւով հայերի՝ փաթաթոցներ դրին նրանց զլուխներն և քիւրդ կանայք բերին լաց ու կոծ անելու նրանց վրայ, ցոյց տալու, որ հայերն էին սպանել իրենց ամուսիններին։ Նաև մի լուսանկարիչ բերին՝ լուսանկարելու դիակներն ու արտասուող կանանց, որպէս զի ապագայում կարողանան համոզել Եւրոպային, թէ հայերն էին որ յարձակուեցին քիւրդերի վրայ և սպանեցին նրանց։ Իբրև հետևանք՝ քրդական ցեղերն ոտքի էին կանգնել վրէժ լուծելու, հետևաբար տաճկական Կառավարութիւնը մասնակցութիւն չէ ունեցել այդ խնդրում։ Իսկ այս գործողութեան գաղտնիքը չէր կարող անյայտ մնալ խելացի մարդկանցից, և երբ տեղի ունեցաւ՝ ճշմարտութիւնը յայտնուեց և տարածուեց Տիգրանակերտում։

Հայ կանանց դարձն իսլամական կրօնի։— Երբ Կառավարութիւնը ձեռնարկեց հայերի բնաջնջման գործին, մի քանի կանայք Մուֆտու և Ղազու մօտ գնացին և փափագ յայտնեցին մահմեդական հաւատը դաւանելու։ Սրանց հաւատափոխութիւնն ընդունուեց, և ամուսնացան Տիգրանակերտի տաճիկ կամ քիւրդ տղամարդկանց հետ։

Շատ չ'անցած՝ Կառավարութիւնն սկսեց հաւաքել այս կանանց, ուստի Մուֆտին և Ղազին նահանգապետի մօտ գնացին և ասացին, որ յիշեալներն այլևս հայեր չէին, մուսուլման դարձած լինելով, և սուրբ Օրէնքը չէ թոյլատրում մուսուլման կանանց սպանելը։ Նահանգապետը պատասխանեց. «Այս կանայք ի՞ժեր են, որոնք ժամանակին մեզ կը խածեն։ Այս խնդրում մի գիմադրէք Կառավարութեան, որովհետև քաղաքապետութիւնը կրօն չէ ճանաչում, և Կառավարութիւնը գիտէ իր անելիքը»։ Մուֆտին ու Ղազին

վերադարձան ինչպէս որ եկել էին, և կանայք ուղարկուեցին ջարդի։ Նահանգապետի պաշտօնանկութիւնից յետոյ՝ որ տեղի ունեցաւ, ինչպէս ասուեց, հայկական տներում ու խանութներում մնացած ապրանքների վաճառման գործում կատարած զեղծումների պատճառով՝ հրաման հասաւ, որ ընդունուի որ և է մէկի դարձը իսլամական կրօնի, լինի դամարդ թէ կին։ Երկու սեռից մնացած հայերից շատերը շտապեցին հաւատը փոխելու իրենց կեանքը փրկելու յուսով, բայց կարճ միջոցից յետոյ՝ սրանց ևս ուղարկեցին և մահմեդականութիւնը չ'օգնեց նրանց։

Պերմանացիք եւ հայեր։— Երբ խօսակցութեան նիւթը հայերի շուրջն էր դառնում, ես տաճիկներին էի մեղադրում նրանց գործելակերպի համար, բայց մի օր երբ հարցը վիճաբանութեան առարկայ էինք դարձրել, Տիգրանակերտի մի պաշտօնեայ, որը մոլեռանդ երիտասարդ թուրքերից էր՝ ասաց. «Տաճիկները մեղաւոր չեն այս խնդրում, որովհետև նախ գերմանացիք գործադրեցին այս ձևը և հետէ՝ վերաբերմամբ, և նոյնպէս ստիպեցին տաճիկներին այս ընթացքը բռնելու, ասելով որ, եթէ հայերին չ'սպանեն՝ զինակցութիւն չէ կարող լինել նրանց մէջ, և հետևաբար Տաճկաստանն ուրիշ ելք չունէր»։

Այս էր տաճկի ասածը բառ առ բառ։ Նրա ասութիւնը հաստատուեց մի այլ տաճկի խօսքերից, որ ինձ հետ բանտարկուած էր Ալիեայում, Արդուլ-Քէրիմ Էլ-Խալիլի հետ թղթակցած լինելու ամբաստանութեամբ։ Նա ասաց, որ Դամասկոսի միջով անցնելիս՝ նա այցելել էր այնտեղի Դերմանական Փոխ-Հիւպատոսին, որը գաղտնաբար իրեն յայտնել էր, որ Օպպէնհէյմը յատուկ առաքելութեամբ եկել էր զրդուելու Ջէմալ Փաշային, որպէս զի հալածի արաբներին, երկու ցեղերի մէջ առելութիւն սերմանելու նպատակով, որից գերմանացիք կարող էին ապագայում օգտուել, եթէ անհամաձայնութիւն ծագէր նրանց և տաճկաց միջև։ Այս խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Արդուլ-Քէրիմի գլխատու-

մից մի փոքր ժամանակ յառաջ:

Երկու գայմագամների սպանումը. — Երբ Տիգրանա-
կերտի Կառավարութիւնը հրաման տուեց պաշտօնեաներին
հայերին սպանելու, մի Բաղդադցի գայմագամի պաշտօն էր
վարում նոյն նահանգի Էլ-Բէշիր քաղաքում, և մի Ալքանա-
ցի գայմագամ էր Լիջէհի: Այս երկուսը հեռագրեցին, որ
իրենց խիղճը թոյլ չէ տալիս այսպիսի գործ կատարելու, և
հետեւաբար հրաժարւում են իրենց պաշտօնից: Հրաժարա-
կաններն ընդունուեցին, բայց երկուսն էլ գաղտնի կերպով
սպանուեցին: Այս խնդիրը զգուշութեամբ հետազօտեցի և
ստուգեցի, որ Բաղդադցի արաբի անունը Սաբաթ Բէյ-Էլ-
Սուէդի էր, բայց ցաւում եմ, որ Ալքանացու անունը չը
կարողացայ իմանալ, որովհետեւ մի ազնիւ գործ կատարեցին,
որի համար նրանք պիտի յիշուեն պատմութեան մէջ. . . ¹⁾

Մի հայ դաւաճանում է իւր ազգին. — ²⁾ . . .

Սուլթանի հրամանը. — Երբ ես բանտում էի, տաճկաց
ոստիկանութեան մի յանձնակատար գալիս էր իր բանտարկ-
ւած մի բարեկամի տեսնելու: Մի օր երբ ես և իր բարե-
կամը միասին էինք, յանձնակատարն եկաւ, և հայերի ու
նրանց վիճակի մասին խօսակցութիւն եղած միջոցին, նա
նկարագրեց, թէ ինչպէս էր կոտորել նրանց, և թէ ինչպէս
մի քանիսը քաղաքից դուրս գտնուող մի այրում ապաստան
էին որոնել, և նրանց դուրս էր շրջել և երկուսին սպանել
իր ձեռքով: Բարեկամը նրան ասաց. «Արդեօք Աստուծոց
վախ չունենա: Ո՞վ է քեզ իրաւունք տուել մարդ սպանելու

1) Հեղինակն այստեղ նկարագրում է, թէ ինչպէս մի զազի, որին Սաբաթ
Բէյի սպանումից յետոյ գայմագամի պաշտօնն էր յանձնուել՝ խօսակցութեան մի-
ջոցին պարծանքով յայտնել էր, որ իր ձեռքով չորս հայ էր սպանել՝ «նրանք քաջ
մարդիկ էին» նա ասել էր, «չունենալով երկիւղ մահից»:

Նախկին թարգմանիչ

2) Հեղինակը պատմում է Տիգրանակերտցի մի հայի պատմութիւնը, որը տե-
ղեկութիւններ էր հաղորդում ոստիկանութեան իր ազգակիցներին հակառակ, և
յայտնում նրանց թաքստատեղերը: Նա տեսել է նրան փողոցներում ման գալիս
լպիրը կերպարանքով, և իրեն մի շատ նշանաւոր մարդու տեղ դնելով: Նա նկա-
տում է, որ ազգին մի այսպիսի մատնիչ՝ արժանի է ամենավատ անասնի մահուան:

Նախկին թարգմանիչ

հակառակ Աստուածային օրէնքի»: Նա պատասխանեց. «Սուլ-
թանի հրամանն էր. Սուլթանի հրամանն Աստուծու հրա-
մանն է, և դրա գործադրումը պարտականութիւն է»:

Վիճակացոյց սպանուած հայերի. — 1915 թուակա-
նի Օգոստոսի վերջին, Տիգրանակերտի մի պաշտօնեայ, որը
հայկական կոտորածների վարիչներից մէկի հետ մտերիմ
բարեկամ էր՝ եկաւ այցելելու ինձ բանտում: Մենք հա-
յոց խնդրի մասին խօսեցինք և նա ինձ ասաց, որ միայն Տիգ-
րանակերտում 570,000 հոգի էին կոտորուել, որոնք պատ-
կանում էին թէ Տիգրանակերտի և թէ միւս նահանգներին:

Եթէ այս թուին աւելացնենք յաջորդ ամիսներում 50,000
հոգի սպանուածները, Բաղէշի ու Վանի նահանգներում և
Մշոյ գաւառում մօտաւորապէս 250,000 սպանուածները,
նաև Կարինում, Խարբերդում, Սեբաստիայում, Պոլսում,
Տրապիզոնում, Ադանայում, Բրուսայում, Ուրֆայում, Զէյ-
թունում և Այնթաքում աւելի քան 350,000 կոտորածնե-
րը, մենք կ'ստանանք սպանուած կամ հիւանդութիւնից,
քաղցից ու ծարաւից մեռած հայերի 1,200,000 մի համա-
գումար:

Տաճկահայերից 300,000 հոգի տարագրուած մնում են
Հալէպի նահանգում, Սիւրիայում և Պէլքի-Էլ-Ջօրում, և կամ
գաղթած Ամերիկա, Եգիպտոս և այլուր: 400,000 հոգի
գտնուում են Բուսիլիայում՝ Բալկանեան երկիրներում. այս-
պիսով ընդհանուր թիւը հասնում է 1,900,000-ի:

Այսքանն եմ միայն կարողացել վիճակագրական տեղե-
կութիւններ հաւաքել կոտորուած հայերի մասին, և այս
նիւթի վերաբերմամբ ստորև յառաջ եմ բերում մի հատ-
ուած «Էլ-Մոխաթթամ» թերթից:

«Թան» թերթի Բալի թղթակիցը յայտնում է, որ Հա-
լէպից ստացած պաշտօնական տեղեկութիւնների համաձայն՝
1916-ի սկզբում 492,000 տարագրուած հայեր կային Մու-
սուլի, Տիգրանակերտի, Հալէպի, Իամասկոսի և Պէլքի-Էլ-Ջօրի
ընդաններում: Տաճկաց ներքին գործոց նախարար՝ Թալաթ

Բէյն 800,000 հոգի է հաշուում տարագրուածների թիւը և յայտնում, որ այդ թուից 300,000 հոգի կամ ջնջուել են և կամ մեռել վերջին քանի ամիսներում:

Մի ուրիշ հաշիւ աքսորուած հայերի թիւը գնում է 1,200,000 հոգի և յայտնում, որ առ նուազն 500,000 հոգի սպանուել կամ մեռել են աքսորում: (Էլ-Մոխաթթամ, Մայիս 30, 1916):

Հայերն և արաբական ցեղերը. — Երբոր մօտենում էի Տիգրանակերտին, ես անցայ արաբական շատ ցեղերի միջով: Սրանց մօտ հայեր տեսայ, մարդ ու կին, որոնց լաւ վերաբերմունք էր ցոյց տրուում, թէ և Կառավարութիւնը ցեղերին հասկացնել էր տուել, որ հայերի սպանումը ստիպողական պարտականութիւն է: Ես երբէք չեմ լսել, որ մի հայ սպանուած կամ առևանգուած լինի որ և է արաբից, բայց լսել եմ, որ մի քանի արաբ մի ջրհորի մօտով անցնելիս՝ հանել էին նրա մէջը նետուած մարդկանց ու կանանց, որոնք վերջին շնչումն էին, և տարել ու խնամել մինչև իրենց գտել էին:

Արաբն ու հայ մօրացկանուհին. —

Պատմութիւնը վերջանում է, մէջ բերելով բարեգործութեան անվախ մի օրինակ, երբ Բաղդադի մի զինուոր օգնում է մի հայ կնոջ, մօրալիս Տիգրանակերտի փողոցներում:

Նախկին Թարգմանիչ

Վ Ե Ր Զ Ա Ֆ Ա Ն

Եթէ տաճկաց Կառավարութիւնից հարցնէին հայ մարդկանց, կանանց և երեխաների սպանման, և նրանց պատուի ու դոյքի ամենի ձեռքին խաղալիք դարձնելու պատճառները՝ նա կը պատասխանէր, թէ այս ժողովուրդը մուսուլմաններ է սպանել Վանայ նահանգում, որ նրանց մօտ արդելուած գէնքեր ու պայթուցիկ ուժեր կն գտնուել, և հայկական Կառավարութիւն կազմակերպելու նշաններ՝ դրօշակներ կային՝ են երևացել, բոլորն ապացուցանելով, որ այս ազգը չար ճանապարհներից յետ չէ դարձել, այլ առաջին պատեհութեամբ կ'սպանէ մուսուլմաններին, կ'ապրստամբէ և տաճկաց թշնամի Ռուսաստանի օգնութիւնը կը հայցէ իր իշխողների դէմ: Ահա ինչ որ տաճկաց Կառավարութիւնը պիտի ասէր: Ես խնդրին հետեւել եմ նրա ծագումից: Հարցել եմ Տիգրանակերտում գտնուող՝ Վանի բնակիչներից ու պաշտօնեաներից, թէ արդեօք հայերը Վան քաղաքում կամ նահանգում սպանել են որ և է մուսուլմանի: Նրանք բացասական պատասխան են տուել, ասելով, որ նախքան ուռաների գալը և որ և է մէկը սպանուելը՝ Կառավարութիւնը հրամայել էր ժողովրդին հետանալ քաղաքից: Իսկ հայերին ազդարարուել էր իրենց գէնքերը յանձնել, բայց չէին արել, վախենալով թէ քիւրդերի յարձակումից, և թէ Կառավարութիւնից: Կառավարութիւնը նաև պահանջել էր, որ երևելիներն ու գլխաւորները յանձնուէին իբրև պատանդ, բայց հայերը չէին ընդունել:

Այս բոլորը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ ուռաները մօտենում էին Վանին: Երջակայ գաւառների վերաբերմամբ՝ իշխանութիւնները հաւաքեցին հայերին ու քշեցին խորքը, ուր բոլորն էլ մորթոտուեցին: Եւ մի Կառավարական պաշտօնեայ կամ հասարակ մարդ, տաճիկ կամ քիւրդ սպանուած լինելով:

Ինչ վերաբերում է Տիգրանակերտին՝ դուք ամբողջ պատմութիւնը կարդացել էք այս դրքում և տեղեկացել, որ ամենաջնչին դէպքն անգամ տեղի չունեցաւ, ուր մնաց սպանութիւններ կամ խռովութիւններ, ստիպելու Կառավարութեանը, որ հայերի հետ վարուէր այսպիսի վայրագութեամբ:

Մենք չենք լսել, որ Պօլսում հայերը կատարած լինեն որ և է մարդասպանութիւն կամ ապօրինի դոբողութիւն, բացի քան

ահաբեկիչների աստուգութեան կարօտ պատմութիւնից, որի մասին արդէն ակնարկ ուղղել եմ:

Ամենափոքր սխալն անգամ չեն գործել Խարբերդի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի, Ադանայի կամ Բաղէշի նահանգներում և ոչ էլ Մշոյ գաւառում:

Ես պատմել եմ Զէյթունի յարադէպի մասին, որը ծանրակշիռ չէր, նաև Ուրֆայի մասին, ուր ժողովուրդը դիմեց ինքնապաշտպանութեան, տեսնելով իրենց հայրենակիցների գլխին պատահած և զերադասելով մահը անձնատրութիւնից:

Պալով պատրաստութիւններին՝ դրօշակներին, ուռմերին և նման բաներին՝ եթէ ընդունելու լինենք, որ թէկուզ կայ մի փոքր ճշմարտութիւն ասութեան մէջ, այդ չէ արդարացնում մի ամբողջ ժողովրդի՝ մարդկանց և կանանց, ծերունիների և երիտաների բնաջնջումը, այնպիսի ձևով, որ զգուանք է բերում համայն մարդկութեան և յատկապէս իսլամութեան և բոլոր մուսուլմաններին, իսկ նրանք, որոնք անձանթ են իրերադարձութեանց հետ՝ հաւանօրէն այս արարքները կը վերագրեն մահմեդական մոլեռանդութեան:

Այս տեսակէտը պաշտպանողներին բաւական է մատնանշել այն սպանութիւններն ու հարստահարութիւնները, որ Երիտասարդ թուրքերը կատարել են Սիւրիայի և Միջագետքի իսլամ ժողովրդի վերաբերմամբ: Սիւրիայում կախել են նշանաւոր ու յանցանք չունեցող մատուորակներին. ինչպիսին են՝ Շուքրի Բէյ, Էլ-Ասլի, Արդուլ-Վահաբ Բէյ, Էլ-Էնպիլի, Սէլիմ Բէյ, Էլ-Ջէզէյրի, Էմիր-Օմար Էլ-Հօսէյնի, Արդուլ-Ղանի, Էլ-Արիսի, Շէֆիզ Բէյ, Էլ-Մօվէյյադ, Րօշտի Բէյ, Էլ-Շամաս, Արդուլ-Համիզ Էլ-Ջահրավի, Արդուլ-Քէրիմ Էլ-Խալիլ, Էմիր Արէֆ Էլ-Շէհարի, Շէյխ Ահմէդ Հասան Տաբարա և աւելի քան երեսուն ականաւոր մարդիկ այս դատակարգից:

Ես հրատարակել եմ այս գրքոյկը՝ նախապէս հերքելու անուանարկութիւններն ու զրպարտութիւններն ուղղուած իսլամական հաւատի և ընդհանրապէս մուսուլմանների դէմ և պնդում եմ, որ հայերի կրած չարարանքները վերագրելի են Միութեան և Յառաջադիմութեան Կոմիտէին, որոնք Կայսրութեան հետ իրենց քնաց համաձայն են վարուում. վերագրելի են նաև նրանց ազգայնական մոլեռանդութեան և հայերի հետ ունեցած նախանձին և ուրիշ ոչ մի պատճառի իսլամական հաւատն անպարտ է նրանց արարքներից:

Վերոյիշեալներից մենք իմանում ենք, որ հայերն այնպիսի գործեր չեն կատարել զրդելու տաճիկներին, որ լցուած սոսկալի

վրէժխնդրութեամբ՝ մի ոճիր գործէին, որ աննախընթաց էր մինչև անգամ խաւար դարերում: Ապա ինչ էր այն պատճառն, որ թաճկաց Կառավարութեանը մղեց ջնջել մի ամբողջ ժողովուրդ, որոնց մասին ասում էին, որ իրենց եղբայրներն էին հայրենասիրութեան մէջ, որ գլխաւոր գործոնն էին գլուխ բերելու Արդուլ Համիզի բռնակալական իշխանութեան անկումը և մոյնելու Սահմանադրութիւնը, որ հաւատարիմ էին Կայսրութեան և կուռում տաճիկների հետ կողք-կողքի Բալկանեան պատերազմում: Տաճիկներն արտօնեցին ու վաւերացրին հայկական քաղաքական կազմակերպութիւնների հաստատումը, մի բան որ մերժեցին այլ ազգութիւնների վերաբերմամբ: Նրանց բռնած ընթացքի այս յանկարծական փոփոխութեան պատճառն ինչ է:

Այդ այն է, որ նախ քան Սահմանադրութեան հրատարակումը իթթիհադականներն ատում էին բռնակալական իշխանութեանը: Նրանք հաւասարութիւն քարոզեցին և ժողովրդի մէջ ատելութիւն ներշնչեցին ընդդէմ Արդուլ Համիզի բռնակալութեան: Բայց հէնց որ իրենց ձեռքն առին իշխանութեան ղեկը և ճաշակեցին մեծութեան քաղցրութիւնները, տեսան որ բռնակալութիւնն ամենալաւ միջոցն էր՝ նրանց հանդստութեան ու բարօրութեան մէջ հաստատելու, և օսմանեան ժողովրդների Կառավարութիւնը տաճիկներին միայն սահմանափակելու: Այս ժողովրդների վիճակը նկատողութեան առնելով՝ նրանք տեսան, որ հայն միակ ազգն է, որ կ'ընդդիմանար նրանց բռնակալութեան և կը կուէր դրա դէմ, ինչպէս որ կը ունեց Արդուլ-Համիզի դէմ: Նրանք նկատեցին նաև, որ հայերը գերազանցում էին բոլոր միւս ցեղերին՝ արուեստների ու արհեստների մէջ, որ նրանք աւելի առաջադէմ էին կրթութեան ու կազմակերպութեան մէջ, և որ փոքր ժամանակից յետոյ՝ զօրքի պաշտօնականների մեծագոյն մասը հայերը կը լինէին: Նրանք շուարեցին այս բանի վրայ և սարսափեցին հետևանքից, որովհետև գիտէին իրենց իսկ թուլութիւնը և ապիկարութիւնը մրցելու հայերի հետ կրթութեան ու յառաջադիմութեան մէջ: Փրկութեան միակ ելքը նրանք բնաջնջման մէջ էին տեսնում: Առիթը գտան պատերազմի ժամանակ և ձեռնարկեցին այս գաղանային գործին ու գործադրեցին բանաստակալի վայրագութեամբ — մի գործ, որ հակառակ է իսլամական օրէնքին, ինչպէս ցոյց է տրուում բազմաթիւ պատմաբաններով ու պատմական օրինակներով¹⁾ : . . .

¹⁾ Ֆէյզ-Էլ-Հօսէյնն այստեղ թուում է մի շարք վկայութիւններ Ղօրանից, Աւան-գութիւններից ու մահմեդական պատմութիւնից՝ ի պաշտպանութիւն այս հայեցակէտի:

3819

Այս բանն 'ի նկատի ունենալով' ինչպէս է կարող տաճկաց
կառավարութիւնը ներկայ ժամանակ իրեն արդարացին կոտորե-
լու մի ամբողջ ժողովուրդ, որոնք միշտ վճարել են Օսմանեան Պե-
տութեան ամեն տեսակի հարկերը և ընտելւած նրա դէմ չեն ապստամ-
բել։ Ինչուք թէ հայ տղամարդիկ արժանի էին մահուան, կանանց
ու երեխաների յանցանքն ինչ էր։ Աւ արդեօք ինչ կը լինի նրանց
յանիւրաւի կոտորողներին ու անմեղներին կրակով այրողների պա-
տիճը։

Առ այն կարծիքին եմ, որ այժմ հարկն ստիպում է մահմեդա-
կան ժողովրդներին իրենց պաշտպանելու, որովհետեւ եթէ Աւրո-
պացիներին չը ծանօթացնեն իրերի իսկական դրութեան հետ,
նրանք այս արարքը կը համարեն իրրի սև բիծ իսլամական պատ-
մութեան մէջ, որ դարեր չեն կարող եղծանել։

Ղօրանի համարներէց, աւանդութիւններէց և պատմական օրի-
նակներից լիովին պարզ է, որ տաճկաց կառավարութեան գործե-
լակերպը բոլորովին հակառակ է եղել իսլամական հաւատի սկզբ-
բունքներին։ Մի կառավարութիւն, որ իրեն իսլամի պաշտպան է
համարում և իսլիմայութեան պահանջ դնում, չէ կարող ընթա-
նալ մահմեդական օրէնքի հակառակ, և մի կառավարութիւն, որ
այսպէս է ընթանում, իսլամական կառավարութիւն չէ, և ոչ մի
իրաւացի յաւակնութիւն չունի այդպէս լինելու։

Մահմեդականների վրայ պարտականութիւն կայ, իրենց ան-
պարտ յայտարարել այսպիսի մի կառավարութիւնից և չը հնազան-
դել նրանց, որոնք ստնահարում են Ղօրանի պատուէրները և Մար-
գարէի աւանդութիւնները, և թափում անմեղ արիւնը կանանց,
ձերունիների ու ժանուկների, որոնք յանցանք չեն գործել։ Հակա-
ռակ պարագայում, իրենց մեղսակից կը դարձնեն այս եղեռնա-
գործութեան, որի նմանը տեսնում չէ պատմութեան մէջ։

Ի վերջոյ, ես կուզէի խօսքս ուղղել Աւրոպական Պետութիւն-
ներին և առել, որ հէնց իրենք են քաջալերել տաճկաց կառավա-
րութեանն այս ոճերը գործելու, որովհետեւ տեղեակ էին նրա յոռի
վարչութեանը, և անցեալում զանազան դէպքերում ցոյց տուած
բարբարոս գործելակերպին, բայց արդեւ ու խափանարար չը
հանդիսացան։

Աւարտած Բամբէյում, 1916 թ. Սեպտեմբերի 3-ին։

ՅԷԾԶ ԷԼ-ՀՕՍՍԷՅԵՆ

L. G. MINASSIAN
W. NAZAR №. 242
JULFA ISFAHAN
* IRAN *

2013

— ❧ (ԳԻՆՆ Է Յ ՂՌԱՆ) ❧ —